

મુહમ્મદ ઝલ્ફી

—મુનાવી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૬૮૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ઝુલમદઅલી

વિષય ભ ૨ : ૨૨૮૧૭ મ

મવલ્લાના

ટુંક

જીવન-સાર

અને

ચરિત્ર-ચિતાર

મુહૂમ્મદઅલી :

[જુદા જુદા જીવન-પ્રસંગોના
૧૨ ફોટાઓ સહિત]

અનેક અપ્રસિદ્ધ બિનાઓ અને બનાવો અને બાતો

બરબુર, સવિસ્તર ચર્ચાઓ અને પ્રયત્નો

આપતું મવલ્લાના મહૂમતું પહેલું

સટિક અને સચિત્ર

જીવન અને ચરિત્ર

લખનાર:-મુનાફી.

પ્રકાશક:-એમ. એફ. સૈયિદ

બાબાતાલાબ રોડ, સુરત.

[કીમત છ આના એક રૂ]

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત ૨૦૦૦

[૧૩૪૯ દિગરી-કસી ૧૯૩૧]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૫૬

પ્રકાશકને સર્વ હક સ્વાધીન
છે.

મુદ્રક:-અમદાવાદ ક. ગરહીન સૈયદ

મુદ્રણાલય:-મુસ્લિમ-ગુજરાત પ્રેસ,

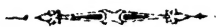
ભાગાતાલાખ રોડ, સુરત.

પ્રકાશક:-એમ. એફ. સૈયદ

ભાગાતાલાખ રોડ, સુરત..

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

હતુ સંબંધી બે શબ્દો

હિન્દી જનતા પણ અને મુસ્લિમ-દુન્યા પણ છેલ્લા વીસ વર્ષથી ચેતન પામી છે અને જાગૃતિમાં આવી પોતાનાં ઘડતર ઘડી રહી છે. પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે, પદ્ધતિઓ લેવાઈ રહ્યાં છે, સિદ્ધાંતો ફેરવાઈ રહ્યા છે અને ટુંકમાં દિશે દિશ અને ક્ષેત્રે ક્ષેત્ર, તે સર્વજનું થઈ રહ્યું છે જ, એક દેશ અને પ્રજાના જીવન-ઇતિહાસના આદ્યાર પ્રકરણો લેખી સકાય. વસ્તુતઃ હિન્દ અને હિન્દ સહિતનું મુસ્લિમ જગત-દુન્યા આખીનો અડધો ભાગ !-એક પોતાની પરતંત્રતાની બેડીઓ તોડવા અને બીજાને આઝાદી સાથે ગુમાયલું પાછું મેળવવા, ઇતિહાસ બનાવી રહ્યું છે.

આ ઉભય મંથનોના મુખ્ય નાયકોમાંના એક, આ જીવન ચરિત્રના નાયક છે. અને એજ વીસ વર્ષનો અરસો તેમના ઝાહિર જીવનનો પણ અરસો છે. એ જીવનના વીસ વર્ષ, એ બે ચળવળો-ઈસ્લામી અને હિન્દી-ના વીસ વર્ષ સાથે અબેદ રીતે ગુંથાયલા, છૂટા ન પાડી સકાય એટલા જોતપોત છે. મવલાના મુહમ્મદઅલીનું જીવન એ અરસાના હિન્દી અને ઈસ્લામી ઇતિહાસનું મિશ્રણ ધણીજ ઉગર

જઠામાં લીધા વિના લખાય કે આલેખાયજ નહિ; એ ઇતિહાસ, મવલાના મુહમ્મદઅલીના એ અરસા-એટલે તેમના લગભગ પૂરેપૂરા જાહિર જીવન-ના બનાવો, પરિચયો, પ્રસંગો સમાવ્યા વિના અર્થાય કે કહેપાયજ નહિ. “ફના ફિલ મુલક” અને “ફના ફિલ મિસ્લત” તે એનું નામ ! વીસ વર્ષનો ટુંક સમય અને આવાં બે વિશાળ કાર્ય-ક્ષેત્ર ! ઘણાઓ સાઠ કે એંસી વર્ષમાં જોટલું કરી સકે છે તેટલું એમણે વીસ વર્ષમાં ન કર્યું હોત તો, એ સંભવિત પણ હતું કે ? અશાન્ત અને અવિશ્રાન્ત ઝિન્દગી એનાથી બહુતર કંઈ હોઈ સકે ?

જો ઇતિહાસ બનતો ઘડતો હોય તે લખાઈ સકાય નહિ. જો પ્રજા (મરજ) તે ઘડતી હોય તે પ્રજા તે લખી સકે નહિ. એ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે અને સ્પષ્ટ છે. ઇતિહાસનો પાયો સત્ય અને હકીકત ઉપરજ ચણાયજો હોય. ઇતિહાસ લેખન નિષ્પક્ષી અને અતિશયોક્તિથી એકાગ્ર હોવું ઘટે. અને ઇતિહાસ બજવનારા પાત્રો જીવતા હોય ત્યારે, ઇતિહાસ બજવાતો લેખનારા પ્રેક્ષકો મવજૂદ હોય ત્યારે એ સંભવિત નથી. અતિશયોક્તિ થઈજ જવાની. અસત્ય અને પક્ષપાત દેખાઇજ રહેવાના. અન્યાયો દોષાઇજ પડવાના. જાણ કે આજુબાજુ, નિજથી કે પરથી માનવ સ્વાર્થ હર હાલતમાં અનિવાર્ય હોયજ. અને એ પણ એક વાત છે કે બજવનાર અને જોનાર, પાત્ર અને પ્રેક્ષક માટે એ ઇતિહાસ લેખન ઝુઝરી પણ ક્યાં છે ? તેઓ દેખાડ્યા અને દેખ્યાનો અનુભવ લઈ રહ્યા છે. ઇતિહાસ જ્ઞાન તેમની સમક્ષ સાક્ષાત અને પ્રત્યક્ષ છે. લેખનદ્વારા કે વાચનદ્વારા તે પ્રાપ્ત કરવાની હાજત ક્યાં રહે છે ? ઇતિહાસ ત્યારે ભાવિ પ્રજા માટે છે. આજનું વર્તમાન ગઈ કાલનું ઉંડું ભૂત થયા પછીજ તેની ઝુઝરત પણ ઉપસ્થિત થાય

છે અને તે શુદ્ધ હકીકતના રંગોમાં ચિત્રી પણ સકાય છે. ખેશક, એ ભૂત, ભુસાઈ ગયું હોય એટલું ઉંડું ન હોવું જોઈએ.

ત્યારે, વાંચકો સમજી સકશે કે આજનો જે ઇતિહાસ લખવાનો આજે સમય અને પ્રસંગ નથી, આજનો જે ઇતિહાસ લખાવવો આજે શક્ય નથી તે ઇતિહાસમાં જે જીવન તરખોડ છે તે તો લખીજ ક્યાં સકાય ? તેથીજ મવજાના મગફૂરનું જીવન ચરિત્ર, પૂરું સટિક અને ઐતિહાસિક જીવન ચરિત્ર હમણા લખાવવું અસ્થાને પણ છે અને અસંભવિત પણ છે. તે હમણા લખી સકાયજ નહિ. મને વિશ્વાસ છે કે કોઈ તે હમણા લખવાનો સાહસ પણ ખેડશે નહિ અને બાહિર પાડવાની ઉતાવળ પણ કરશે નહિ. કોઈએ હામ ભીડી તો, ઘણાઓની સ્થિતી કદંગી થઈ પડવાનો ભય, સમકાલીનો અને સહયોગી અન્યાય થવાનો સંભવ, ખુદ મવજાનાની રહને ઘણી રીતે સદમો પહોંચવાની ખડીક, ખૂળીઓ અને ખામીઓ બંને વિષે મુબાલિગાઓ થવાનો ખવડ વગયરહ, વગયરહ રહે છે. વળી સટિક ન હોય, પ્રમાણિક પ્રથક્કરણો નહોત્ય તો એ ઇતિહાસ કે જીવન ચરિત્ર લખાયાનો ફાયદોજ શો ? અને મુહમ્મદ અલી સાહબના કાર્યક્ષેત્રમાં ચળવળો, કાર્યાક્રમો, સુધારાઓ અને અખતરાઓ હજી ચાલુ છે અને અધૂરા છે. તેમણે બિંદુકુલ અધવચ્ચેથી મવતૂના ટાળી નહિ સકાય એવા આમત્રણને સ્વિકારી લીધું છે. એટલે ટીકાઓ શા ઉપર કરાય અને પ્રથક્કરણો શેના થાય ?

વળી, તીક્ષણ મતભેદો, વાટાઘાટો, સહકારી અસહકારી પક્ષો વચ્ચેના વિખવાદો અને કડવાશોની ભીડમાં દેશ આજે મુહમ્મદઅલીના સોક્કમાં ડુબ્યો છે. મુસ્લિમ હક્કો અને માગણીઓની આઝાદ હિન્દમાં શી વાજે થશે તે જેમ કોઈ જાણતું નથી તેમ આઝાદીની અસહકારી

અજાણ કેવું રૂપ લેશે તે પણ કળા સકાતું નથી. મુહમ્મદઅલીની યાદ અને શાન, પદ્મિ અને કિર્તિ ગમે તેવી આકરી ટીકા અને તુલનાઓ સાથે ટક્કર ઝીલી અને બાથ ભીડી સકે છે. તેમનું કામ કોઈ પણ કસોટી ઉપર ચઢી સકે છે. તેમની ઐતિહાસિક અમરતા ભવિષ્યની પ્રજાઓ માટે સલામત છે. ભવિષ્યની અવલાદ માટે તેમના કામનું માપ કાઢવાનું અમાનત તરીકે રહેવા દો.

તેથીજ, દેશમાં અને બાહિર અનેક ઝપ્પાનો અને પ્રતોમાં તેમને અપાતી ખંડણીઓ અને અંજલિયો પેડે, તેમની દોરાતી જીવન રેખાઓ અને તુલનાઓ પેડે, તેમના કરાતા પરિચયો અને લખાતા રેખા ચિત્રો પેડે આ પૃષ્ઠો દ્વારા રજૂ થતું અવશોકન પણ કેવળ સામયિક અને કામચલાઉ છે. એક વીર સેવક—સરદારની યાદ ઉજવવા સિવાય તેનો ખીન્ને કશો ઉદ્દેશ કે આશય નથી. હોય, તો એક અંગત મિત્ર—કોઈ વેળાએ સહચર, કોઈ વેળાએ વડીલ અને કોઈ વેળાએ ભાઈ સમાન મિત્ર—ના વિયોગના તાજાં ઝખ્ખો ઉપર આ યાદો અને યાદીઓદ્વારા શોકનું નમક છાંટવાનો સ્વાર્થ છે અને બસ.

કદાચ આ અભ્યાસ હજી સહેજ વિસ્તારાયો હોત તો ઠીક થાત. હું સહેજે તેમ કરી સક્યો હોત. પણ ઉપર લખાણથી દેખાડી આવ્યો છું તેમ એ સઘળું હાલ અસ્થાને અને કમોકે છે. છતાં એમાં વાંચકોને, ઘણી વિસરાઈ ગયલી વિગતો અને કેટલીક નહિ જણાયલી વાતો પણ મળશે. એ બંને, હિન્દમાં ચાલૂ માસ દરમિયાન પ્રગટ થયલી ડઝનો ડઝન જીવન રેખાઓમાંની એકમાંપણ આપવામાં આવી નથી.

હા, ખીજી પણ સંખ્યાબંધ રસીલી બિનાઓ એટલા માટે જતી કરવી પડી છે કે મુસ્લિમ-ગુજરાતી સાહિત્ય કાર્યાલયના વ્યવસ્થાપક

સાહબે સમય અને સ્થળ ઉભયની ક્યદો ઓડિંગાન્સી દીધી હતી. મોઝમ્બીક મોડું પુસ્તક ૨૭ મી રમઝાને પ્રસિદ્ધ થઈ જવું જોઈએ; સોળ પેઞના છ ફાર્મથી વધુ લેખન નજ આવે. જીવન ચરિત્ર કોનું લખવાનું ? મવલાના મુહમ્મદઅલી જેવાનું. તે આટલીજ હદમાં અને સિદ્ધારિશસર રમઝાન શરીફ દરમિયાન, અને ખીજી પ્રવૃત્તિઓની મધ્યમાં. ખુબ ! છતાં, બનતું ક્યું છે, નિયમિત કાર્ય-સમાપ્તિ પણ કરી સકયો છું; ધણેભાગે રાતના ઉજાગરાઓ કરીને. મને લાગે છે કે હું છેક નિષ્ફળ નથી નીવડયો છતાં.

(૧) ખિલાફત પ્રકરણ.

(૨) નઝરબંદી પ્રકરણ.

(૩) ક્યદ પ્રકરણ.

(૪) પૈન-ધરનામી મુહમ્મદઅલી.

(૫) ખાનગી ઝિન્દગી-માણસ તરીકે.

એ પ્રકરણો સમુજામાં છોડી દેવાનો મને શોક છે અને છેવટની તુલના પણ હદપારની દુકાવી દેવી પડી છે તેનો પણ અફસોસ છે કેટલાક વાંચકોને કદાચ યાદ હશે કે મહારા મહુમ અઝીઝ મુન્શી સૈયિદ મુસ્તાફ સાહબના આગ્રહથી મહેં ૧૯૨૦માં આ જીવન લખવાનું કમુલેલું અને તેના પ્રાથમિક પ્રકરણો તેમના “ વફાદાર ” ના એક ખાસ અંકમાં સચિત્ર છપાયાં પણ હતાં. તેમાંના કેટલાકના ફોટો બ્લોકોના તાત્કાલિક અને ઉદાર ઉપયોગ માટે મહારા પ્રિય ભાઈ અને “ ઇન્સાફ ” ના માલિક-તંત્રી મુન્શી ફતહખાન સાહબનો આભાર માનું છું. તે વેળાએ મહેં બેગી કરેલ પુષ્કળ સામગ્રીમાંથી આ પૃષ્ઠોમાં કેટલીકનો ઉપયોગ કર્યો અને ધણી હજી એમજ અણુ-વપરાઈ પડી છે.

૮]

“ ઇન્સાફ ” કાર્યાલયમાંથી મળેલ ફોટાઓ ઉપરાંતના આ પુસ્તકમાં
 દેખાતા સઘળા ખેલોકો, ખાસ એનેજ માટે બનાવવામાં આવ્યા છે.
 મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આ પુસ્તકની કીમત, જો તેમાં
 આવા સ્વદેશી, આંખુના એન્ટિક કાગળો નહિ વપરાયા હોત તો હજી
 પણ ઓછી રાખી સકાત.

હું આશા રાખું છું કે મુસ્લિમ-ગુજરાતને એ પસંદ પડશે.

વસ્સલામ.

વમા તવફીકી ઇલ્લા બિહ્લાહ.

અને મહારી ત વરીક અલ્લાહ સિવા અન્ય કોઇ પાસેથી નથી.

ભાગાતાલાખ રોડ,
 સુરત.
 ૨૫ રમઝાનુલ મુબારક,
 ૧૩૪૬ હિજરી, નબવી

મિસ્કીન,
 મુનાદી

૧

૧) વર્ષાવળી

.....

૨) વિદ્યાર્થી

૩) નવકર

સીના હમારા ફિગાર દેખિયે, કબતક રહે ?
ચક્ષ્મ યે ખૂંનાબાબાર દેખિયે, કબતક રહે ?

ધરિક ? સો વો ભી તિરા ? સખ તલખ હય બહુત !
સખ હમારા શુઆર દેખિયે, કબતક રહે ?

હકકી કુમક એક દિન આહી રહેગી, વલે
ગર્દમે પિન્હાં સવાર દેખિયે, કબતક રહે ?

દીનપે દુન્યા ફિદા કરતે રહે મુદ્દતો ?
કુક્રપે ઇમાં નિસાર દેખિયે, કબતક રહે ?

માતમે શખ્ષીર હય, આમદે મહુદી તલક;
કવમ અબી સોગવાર દેખિયે, કબતક રહે ?

—મુહમ્મદ અલી.

૧

વર્ષાવળી

આ ત્રેન વર્ષની અત્યંત રસીલી અને બોધભરી ઝિંદગી ઉપર-
જેણે મુસ્લિમ-હિંદમાં સ્વમાનનું નવું ચેતન અને સમસ્ત હિંદમાં
આઝાદીનું નવું જીવન રેડ્યું-પહેલાં એક તારીખી ઉપલક્ષ નઝર નાખી
લેવી મુનાસિબ થઈ પડશે, કે જેથી તેના જીદ્દા જીદ્દા સ્વરૂપોનું એક
સામટું ભાન પણ થઈ જાય અને હવે પછી આવનારાં પ્રકરણો અને
પૃષ્ઠો વાંચતી વેળાએ, એ બનાવો અને તેનો સમય લક્ષમાં રહે-એક
મુખતસિર વર્ષાવળી દ્વારા દર્શન કરાવી દેવું હીક પડશે. એવી
વર્ષાવળીઓ ઘણી વાર જીવન ચરિત્રો અને ઇતિહાસ-પુસ્તકોમાં છેવટે
આપવાની રીતિ હું સમજી શકતો નથી. મને તો તે આરભમાંજ
અખાવી જવી વધુ ઉપયોગી લાગે છે. આ હ્યો ત્યારે:-

પહેલો દવર

૧૮૭૮-રામપુર ખાતે જન્મ.

૧૮૭૯-પિતા અબ્દુલ અલીનો ૩૩ વર્સની જવાન વયે ઇન્તિકાલ,
જે વેળા એમની પૂરા એક વર્ષની વય ન હતી. શવકત
અલીની ઉંમર સાત વર્ષની અને મહેદા બાઈ ઝુલફિકર અલીની
તેર વર્ષની હતી. વિધવા માતા બાનુ આઝાદીખેગમને માથે
એ ત્રણેની તઅલીમ અને તર્બિઅત ઉપરાંત ત્રણ પુત્રીઓને
ખાસવાની કર્ઝ આપી પડી અને વારસામાં પતિયે છોડેલ
જમીરને માથે પાંત્રીસથી સાડત્રીસ હજાર રૂપીઆનો કર્ઝ !
ખેગમ પોતાની ઉંમરના રખા વર્ષમાં હતાં.

૧૮૮૭-મુહમ્મદઅલી અલીગઢ કોલેજમાં દાખલ થયા. પ્રિન્સિપાલ મોરિસનના ટુંક મુદતમાં માનીતા વિદ્યાર્થી થઈ ગયા. “અલીગઢ મન્થલી” માં તેમના લેખો અને કોલેજમાં તેમના નિબંધો પ્રસિદ્ધ થયા અને પંકાવા લાગ્યા.

૧૮૮૬-અલાહાબાદ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની પરિક્ષા પહેલે નંબરે માન સહિત પસાર કરી.

૧૮૮૮-રામપુર રાજ્યના વડા વઝીર નવાબ ઇસ્લાકખાન સાહબની સહાય અને સિદ્ધારિશથી સિવિલ સર્વિસની પરિક્ષા માટે ઇંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવ્યા, જ્યાં ઓક્સફર્ડની કિંગ્ડન કોલેજમાં દાખલ થયા.

૧૮૯૧-સિવિલ સર્વિસ (I. C. S.)ની પરિક્ષામાં નાપાસ થયા.

૧૮૯૨-હિન્દ વાપિસ કર્યા અને રામપુર રાજ્યના કેળવણી ખાતાના વડા નીમાયા. પરંતુ તરતજ અને તેજ વર્ષે પાછા વિદ્યાયત, પોતાની છેલ્લી B. A. ની પરિક્ષા પસાર કરવા ગયા. મે માસમાં ત્યાં પહોંચ્યા અને નજ માસમાં પરિક્ષા આપી બીજા વર્ગમાં માન સહિત પસાર થયા અને દેશ પાછા ફર્યા.

બીજો દવર

૧૯૦૩-વડોદરા આવી ગાયકવાડ સરકારની નોકરીમાં જોડાયા.

૧૯૦૪-મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીની યોજના સંબંધી એક ઉપયોગી લેખ અહમદાબાદ મુસ્લિમ કેળવણી પરિષદમાં, અને આલ ઇન્ડિયા મુહમ્મદન એડ્યુકેશનલ કોનફરન્સની લખનૌની બેઠકમાં વાંચ્યો.

૧૯૦૬-નવાબ વિહાર મુદક સાથે મળીને આલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના કરી.

ત્રીજો કવર

૧૯૧૧-કલકત્તાથી “કોમરેડ”નો પ્રથમ અંક તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરીએ પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૯૧૨-“કોમરેડ” કાર્યાલય કલકત્તાથી દિલ્લી ખસેડવામાં આવ્યું; કોમરેડ ત્યાંથી પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું.

૧૯૧૨-ડો. અનસારી સાથે ઓલ ઈન્ડિયા મેડિકલ મિશન તુર્કી મોકલ્યું, બલકાની યુદ્ધને અંગે.

૧૯૧૩-“હમદર્દ” (ઉર્દૂ દૈનિક) ચાલુ થયું. કાનપુર મસ્જિદવાળો બનાવ, સૈયિદ વઝીર હસન સાથે ઈંગ્લેન્ડ, બ્રિટિશ પ્રગ્ન મત કેળવવા અને વઝીરોને સમગ્રવવા ડેપ્યુટેશન તરીકે ગયા.

૧૯૧૪-“Choice of the Turks” વાળો લેખ “કોમરેડ” ના ૨૬મી સપ્ટેમ્બરના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો. “કોમરેડ” ની રૂ. ૨૦૦૦ની ઝમાનત ઝખ્ત થઈ.

૧૯૧૫-મે માસમાં મવલાના શવકતઅલી સાથે નઝરબંદ થયા.

૧૯૧૬-નઝરબંદીના વાળખીપણા યા ગયર વાળખીપણા વિષે તપાસ કરવા ધારાસભાએ કમીટી નીમી. એજ સાલમાં સરકારે અમુક શરતોએ બંને ભાઈઓને છોડવાની મરજી દેખાડી, તેમણે એ કુખુલવા સાફ ના પાડી.

૧૯૧૯-આઝાદ થયા. (ડિસેમ્બર તા. ૨૫)

૧૯૨૦-સવિનય ભંગની ચળવળમાં ગાંધીજી સાથે-શામિલ થયા. ખિલાફત ડેપ્યુટેશન લઈ માર્ચ માસમાં વિલાયત ગયા અને ડિસેમ્બરમાં પાછા ફરી “અસહકાર”માં જોડાયા.

૧૯૨૧-ગાંધીજી સાથે આખા દેશમાં ફર્યા, અપૂર્વ માન મળ્યું અને લડતને અપૂર્વ જોમ અપાવ્યું. પકડાયા, (શવકતઅલી અને

ખીજા ચાર સહિત) કરાંચીમાં મશહુર મુકદ્દમે આલ્યો અને
બે વર્ષની સખ્ત સજા થઈ.

૧૯૨૩-કચ્છમાંથી છૂટયા, અને કહ્યું કે, “ન્હાની જેલમાંથી નીકળી
મહોટી જેલમાં આવ્યો છું. મહાત્માજીને કાઢવા, યશોડા જેલની
આવી ગુમ થઈ ગઈ છે તે શોધી રહ્યો છું” એજ સાલ
કોકોનેડા ખાતે ભરાયલી કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા.

૧૯૨૪-હિંદી ખાતે ભરાયલી આંધ્ર પાર્ટીઝ કોન્ફરન્સના પ્રમુખ થયા.

૧૯૨૫-“કોમરેડ” અને “હમદર્દ” ફરીવાર ચાલુ કર્યા.

૧૯૨૭-તનદુરસ્તી અર્થે વિલાયતની સફર. નેહરૂ રિપોર્ટનો વિરોધ.

૧૯૩૦-અવાર નવારની ખીમારીઓ, અવારનવારની કડવી લેખન અને
ભાષણ ચર્ચાઓ, રાષ્ટ્રીય ચર્ચાઓ, રાષ્ટ્રીય અળવળનો અને
કાનૂન-ભંગનો આરંભ, મુહમ્મદઅલીનો વિરોધ અને અળગાપણ.
પ્રજામાં ભારે અપ્રિયતા, રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ માટે રવાનગી.

૧૯૩૧-લંડનમાં તા. ૪ થી જાન્યુઆરીએ હિન્દુ-મુસ્લિમ સમજૂતી
માટે મોડી રાત સુધી સુચનાઓ લખ્યા પછી છ કલાકની
એહોશી પંછી મરણ. (રહમતુલ્લાહિ અલયહ.) ઇના લિલ્લાહિ
વખતના ઇલિહિ રાજિઉન.

૧૯૭૮ અને ૧૯૩૧ વચ્ચેના પર વર્ષના અરસાની એમની
જિન્દગીના ત્રણ દ્વર પાડી સકાય.

(૧) બાળપણ અને કેળવણીનો દ્વર જે ૧૮૭૮ થી ૧૯૦૨
સુધી ૨૪ વર્ષનો છે.

(૨) નોકરીનો અને તૈયારીનો દ્વર જે ૧૯૦૨ થી ૧૯૧૧
સુધી એટલે ૯ વર્ષનો છે, અને ત્રીજા દ્વર માટેની
તૈયારીનો અરસો છે અને,

(૩) અહિર ઝિન્દગીનો દવર જે ૧૯૧૧થી ૧૯૩૦ સુધી એટલે ૨૦ વર્ષનો છે અને બેશક સૌથી અગત્યનો દવર છે.

આ ભાગમાં હું પહેલાં, બે દવરોની હકીકત ટુંકમાં અને ઉત્તરવળે આપી જવા અને છેલ્લા દવરને બાકીના ભાગોમાં વિસ્તારી દેવા ઇચ્છું છું.

૨

વિદ્યાર્થી

માતાનો નિશ્ચય

બાનુ આબાદી બેગમ-જેમને “બી અમ્મા” ના નામથી હરકાશ જોળાયે છે-એવી જન્મેતા હતા જેમને બોલે નેતાજ ઉછરે. સત્તાવીસ વર્ષની જવાન વયે રંગપો પામવો અને વારસામાં પાંત્રીસ હજાર રૂપિયાનું ખાવિંદનું દેવું મેળવવું, ત્રણ છોકરીઓને પોષવાની અને ત્રણ છોકરા કેળવવાની જવાબદારી ઉઠાવવી અને એ સધળામાંથી સફળતા સહિત પાર ઉતરવું એજ એના હૈયાની અસાધારણ હામની અને એના દિમાગની અનેરી બાહોશીની દલીલ છે. તેમજ પરિણામે મુલ્ક અને મિલ્કતને ઝુલ્હદિકાર અલી જેવક વિદ્વાન અને મુહમ્મદ અલી શવકત અલી જેવા વીર સેવકો મળ્યા.

બાનુ ન્હાના ભાઈઓને બરેલીમાં પ્રાથમીક તઅલીમ પુરી કરાવી બી અમ્માએ તેમને અલીગઢ કોલેજમાં મોકલ્યા. નિર્વાહ મુશ્કિલથી ચાલતો હતો છતાં પોતાની આમદનીની છેલ્લી પાઈ પણ એ બંનેની કેળવણી ઉપર ખર્ચ નાખવાનો માતાનો નિશ્ચય હતો. ખર્ચમાં કરકસર કરવા માટે તથા પુત્રોની નિકટ રહી તેમની કેળવણી ઉપર આતી દેખાત રૂબ રૂબ માટે તેઓ સમુપર ત્યાગી અલીગઢ રહેવા અમ્મા.

અલીગઢમાં

કોલેજના, મુહમ્મદઅલી પનોતા પુત્ર થઈ ગયા. પ્રિન્સિપાલ મોરિસનના માનીતા હતા અને સહચરોના પ્રિય હતા. અલીગઢના પારણામાં, મુસ્લિમ હિન્દના આવતી કાલના માનીતા ફરઝાન્દાં અનેક લક્ષણો સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા. તેમના નિબંધો અસામાન્ય કાબિલીયતની સાક્ષી પુરતા હતા. કોલેજના માસિકોમાં તેમના લેખો, મોટેરાઓમાં પણ માનની ફાળિયે દેખાતા હતા અને આવનાર “ તંત્રી ” ની અગમચેતી આપતા હતા. ૧૮૯૬ માં બી. એ. થયા અને આખી અલાહબાદ યુનિવર્સિટીમાં પહેલા આવ્યા. નવ્વાબ ઇસ્લાકઅલીખાન, હમણા રામપુર રાજ્યના વડા વઝીર હતા. દૂરના સગા પણ હતા અને કુટુંબના મિત્ર પણ. મુહમ્મદઅલીની કોલેજ-કાર્કિદિ જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે એક વર્ષ પછી પોતાની સિદ્ધાર્શ અને સહાયથી તેમને, સિવિલ સર્વિસની પરિક્ષા માટે વિલાયત મોકલાવી દીધા.

ઓક્સફર્ડમાં

અહીં ઓક્સફર્ડની જગપ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠની લિંકન કોલેજમાં તેઓ દાખલ થયા. ઓક્સફર્ડ જવન, અલીગઢ જવનનું પુનરાવર્તન સિધ્ધ થયું—અને ધણુંજ વધારે શાનદાર પુનરાવર્તન સિધ્ધ થયું. મુહમ્મદઅલીની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓએ, મુહમ્મદઅલીની પ્રિયતા અને ખ્યાતિ વિદ્યાપીઠ-વર્તુલમાં ચોમેર પ્રસારી દીધી. તેઓ “ ઓક્સફર્ડ સાહિત્ય મંડળ ” નામની મશહુર સંસ્થાના સેક્રેટરી ચુંટાયા. કાશ હિન્દીને કદી એ પદ્ધિ મળી ન હતી અને તેમની પછી પણ આજ પર્યંત કોઈ હિન્દી એ માન મેળવી સક્યો નથી. તેમના કેટલાક નિબંધોએ, ઓક્સફર્ડના વિદ્વાનોનું ખુબ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તેમની પ્રસંશાની ખંડણીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. મુહમ્મદઅલીને

મુ.હમ્મદ અલી

જીવન સાર
અને
ચરિત્ર ચિતાર

ઓક્સફર્ડના બી. એ.

૧૯૦૨

મુ.હમ્મદ અલી

જાણીતા ફારસી ભાષાના પ્રોફેસર એડવર્ડ આઉનના અને મશહુર સાક્ષર ડો. એ. એચ. એલ. ફિશરના માનીતા શિષ્ય હોવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ડો. ફિશર પાછળથી બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળમાં પણ દાખલ થયા હતા અને કેળવણીના વઝીર નીમવામાં આવ્યા હતા. કોણ જાણતું હતું કે ૧૯૨૦ના ખિલાફત ડેપ્યુટેશનનો પ્રમુખ, ડો. ફિશરનો માનીતા શિષ્ય મુહમ્મદઅલી હશે અને પોતાના ગુરૂ પાસે મુસલમાનોની માગણીઓ અને લાગણીઓ રજૂ કરશે ? !

આઈ. સી. એસ.માં નિષ્ફળતા

આઈ. સી. એસ. થવા મોકલાયલા મુહમ્મદઅલી માનસહિત અર્વાચીન યુરપી ઇતિહાસમાં બી. એ. તો થઈ ગયા, પણ આઈ. સી. એસ. ન થઈ સકયા. કહેવાય છે કે તેઓ સાહિત્ય-વાચનમાં એટલો રસ લેતા હતા-અને તેથીજ તો તેમણે સાહિત્ય શિક્ષણ અને પ્રવૃત્તિ માટે પંકાયેલી લિંકન કોલેજનો આશ્રય લીધો હતો-કે આ પરિક્ષાની તૈયારી માટે જોઈએ તેટલો સમય તેમાંથી કાઢી સકયા નહિ. ગમે તેમ હોય, તેમની નિષ્ફળતા, હિન્દની અને ઇસ્લામીઓની ખુશનસીબી હતી. જો તેમણે આ પરિક્ષા ન જોઈ હોત તો આપણે તેમને જોઈ દીધા હોત ! પળવાર મુહમ્મદઅલીને હિન્દુસ્તાનના કોઈ ઝિલ્લાના “કલેક્ટર સાહબ” કિંવા ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ કલ્પી લો અને સમજી જશો કે “કરાંચીના આરોપી” અને “કરાંચીના કચદી” તરીકે ૨૦ વર્ષ પછી પંકાયો તે, આરોપી અને કચદી હોવાને બદલે કોણ હોત અને કેવા કેવાઓને કયાં કયાં મોકલત ! આ લખનારન ખુદ મુહમ્મદઅલીએજ એક વેળા કહ્યું હતું કે, “મ્હારી એ નિષ્ફળતા ઉપર મ્હેં પાછળથી મારી જાતને અનેક વાર મુખારકબાદીઓ આપી છે !” પણ જેણે સિધ્ધાંત અને પ્રમાણિક પણાને નામે ગાયકવાડી નોકરીને લાત મારી

અને ભવરાની વડી વુઝારતનો ઓહદો સ્વિકારવાની હા ન પાડી અને ખીલા અનેક ઓહદાઓની લાલચ ન મળ્યુંકરી, તે શું ૧૯૨૦-૨૨ કે ૧૯૩૦-૩૧ માં કાંઈ જુદી વજણ ઇખિત્તાર કરત ? શું તે લોકીયો અને સોટીઓના દવરમાં સંમત થાત ? દેશના ઉત્તમોત્તમ ફર્જન્દો અને સેવક સેવિકાઓને દેશપ્રેમના અપરાધ માટે જેલોમાં રીયાવત ? હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે, “નહિ.” કોઈ “હા,” કહેનાર હોય તો હું તેને માનપૂર્વક કહું છું કે તેણે મુહમ્મદઅલીને નથીજ ઓળખ્યા.

વિલાયતથી વાપિસ પાછા ફર્યા પછી મુહમ્મદઅલી, રામપુર રાજ્યના કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અફસર તરીકે થોડોક વકત રહ્યા અને પછી ગાયકવાડ સરકારની નવકરીમાં જોડાયા. મહારાજના પાટવી કુંવર ફતેહસિંહ ઓક્સફર્ડમાં મુહમ્મદઅલીના સહચર હતા. એક સેખક એમ માને છે કે પ્રિન્સે મહારાજને મુહમ્મદઅલી વિષે કહ્યું હશે એ કેવળ બનવાજોગ છે. તેમનો અહિર ઝિન્દગી શુરૂ અ કરવા અગાઉનો આ નવકરીનો દવર સાત વર્ષનો છે. તે સધળો ગાયકવાડી સેવામાં-અને ગુજરાતમાં-પસાર થયો. (૧૯૦૩ થી ૧૯૧૧.)

૩

નવકર

ફિરંગી શાવક

મુહમ્મદઅલી આ વકતે ગદ્દા પચ્ચીશીમાં હતા ! વય બરાબર પચ્ચીસ વર્ષની હતી. ખુબ રંગીલી તખીઆત હતી. ઓક્સફર્ડથી તરતજ પાછા ફરેલા. એટલે ફેશન અને ફિરંગીયતનું તો પુછવુંજ શું ? દીપસમાં બે વાર દાઢી ખોડાત હતા અને મુંછો હાંમેશાં મીણુવતી તીક્ષ્ણ અને કડક રાખતા હતા ! ક્યાં એ વેળાના મુહમ્મદઅલી અને ક્યાં

વીસ વર્ષ પછીના મુહમ્મદઅલી ! અલ્લાહુ અકબર ! શી “ યહદી અંધુરીદ ! ” ની શાન ! હા, જેટલા સવજીમ હતા તેટલાજ ઉલ્લેખી અને ચપલ પણ હતા. નવકરીની ફરજો ધણી ચીવટથી અદા કરતા, અને અવકાશને અવસર અભ્યાસ કે લેખનમાં, અલીગઢ-સેવામાં કે બીજી સ્થાનક ન્હાની ન્હાની ઇસ્લામી ખિદમતોમાં પસાર થતો. શરીરે ખુબ રૂપુપુટ હતા અને ખાવાનો બહુ શવક રાખતા હતા. એમના ખાવા વિષે દસ્તરખાન ઉપર કે મેઝ ઉપર મિત્રો તરફથી જ્યારે ઠંકડી કે ટકોરો થતી ત્યારે કહેતા, “ મને ખુબ ખાવા દો; કારણકે હું ખુબ કામો કરવાની ઉમંગો પોષી રહ્યો છું. ” કેટલી સાચી વાતમથેતી ! ચયું નહિં.

ગુજરાતમાં

વડોદરા રાજ્યની ચાકરીમાં મુહમ્મદઅલીએ અનેક ઉંચા ઓહા ભોગવ્યા, પહેલાં તેઓ પ્રિન્સ ફતેહસિંહરાવના અંગત સેક્રેટરી હતા. પછી ગાયકવાડી અરીજી ખાતાના વડા નીમાયા. અહિં તેમણે એવા કરકસરીઆ મુધારા કર્યા કે મહારાજની આ દિશામાં જ્યાં એક લાખ રૂપીઆની આવક પણ ભાગ્યેજ હતી ત્યાં તે વધીને સત્તર લાખ રૂપીયામાં ચઢ ગઈ, અને તે એવી રીતે કે પ્રજાને એથી મુફલ નુકશાન થયું નહિં.

ગુજરાતી અભ્યાસ

વડોદરાથી તેમની બદલી કડી પ્રાંતમાં કરતમખાતામાં કરવા આવી અને સિદ્ધપુરમાં તેમણે ઘણું કરીને ત્રણેક વર્ષ ગાળ્યા. અહિંજ તેમનો ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસના અને તે બોલવાના મહાવરોનો પાયો નાંખાયો. પાછળથી નવસારી પ્રાંતમાં આવ્યા ત્યારે એ અભ્યાસ અને મુહાવિરાએ એટલી તો તરકકી કરી લીધેલી જણાઈ હતી કે તેઓ શુધ્ધ ગુજરાતી સારી રીતે લખી વાંચી, અને બોલી, સમજી શકતા હતા.

કડી પ્રાંતમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેમણે ગુજરાતના ધણા હિન્દુ મુસલમાન કુટુંબો સાથે સંબંધ બાંધ્યો અને ઘણી મિત્રાચારીઓ સાંધી. તેઓ અત્યંત લોકપ્રિય હતા. તેમના સમાગમ અને સહવાસમાં સહુ નહાના મોટા તેમને પ્રેમથી અને મમતુનીયતથી યાદ કરે છે. અને તેમના પ્રમાણિકપણાની કર્તવ્ય-પ્રેમની અને દેશાભિમાનની ઘણી ઘણી હકીકતો બયાન કરે છે; એમાંની એક અનેક બિના, આ વીર નર સત્તાવીસ વર્ષની તરણાવસ્થામાં પણ પોતાના હૃદયમાં જાતિ અભિમાનની કેવી ધમશ પોષતો હતો તે દેખાડવા અહીં આપીશ.

કર્નલ સાથે ટપાટપી

એક વક્ત મુહમ્મદઅલીના રેશન પર ટ્રેઈનની વાટ જોતાં પ્લેટફોર્મ ઉપર આમતેમ આંટા મારી રહ્યા હતા. બીજે એક કદાવર લશ્કરી બાંધોને અંગ્રેજ પણ ત્યાં ફરી રહ્યો હતો. તેની સાથેના બે કુંવરો પાછળ પાછળ ધણાજ અદબથી ચાલતા હતા. એકની વય આઠ કે નવ વર્ષની અને બીજાની અગિયારેક વર્ષની હશે. સાહબ વારંવાર પાછળ ફરી મ્હોટા કુંવરને ધણીજ અશિષ્ટ શૈલિમાં બોડતા હતા અને ધમકીઓ આપતા હતા. ગરીબ બાપડો કુંવર, ધ્રુજતો હતો અને ખામોશ નીચે શિરે ચાલ્યા કરતો હતો. તેનો નહાનો ભાઈ હળવે હળવે રડતો હતો. અને સાહબ પાછા જોતા હતા ત્યારે બહીકનો માર્યો છાનો રહી જતો હતો. સાહબના રોષદાબ ઉપરથી તેઓ જેમ કમીના અને હલકટ ખાન-દાનના સાબિત થતા હતા તેમ, ટાપટીપ અને વર્તન ઉપરથી તેઓ કોઈ મ્હોટા અફસર છે એમ પણ જણાઈ આવતું હતું. એજ પ્રમાણે અને બચ્ચાઓની હાલત ઉપરથી જેમ તેમની નિરાધાર સ્થિતિનો ભાસ થતો હતો તેમ તેમના મ્હોરોઓ ઉપરથી તેમનું ખાનદાની ખમીર પણ જણાઈ આવતું હતું.

મુહમ્મદઅલી ઉપલું વર્તન દેખી કંઈક સમજ્યા અને બહુ દુઃખી થયા. દર ઉભેલા એ લોકોના સામાન ઉપર પહેરો ભરતા ચપરાસી પાસે ગયા અને તેનાથી એ લોકો કોણ છે તેની ભાળ કાઢી હજી વધુ આશ્ચર્ય પામ્યા. સીધા પેલા તીસમારખાં “સાહબ” પાસે પહોંચ્યા અને તેને કહ્યું:

“માફ કરજો, મ્હારે તમારા તરગોનો ભંગ કરવો પડે છે. તમે ભુલી જાવ છો કે તમે ગમે તેટલા મ્હોટા અફસર હોવ, અતે પણ નવકર છો અને આ કુંવરો ગમે તેટલી કોમળ વચ્ચા હોય, તમારા લુણુ-દાતા છે.....”

“તમે છો કોણ ? નકમી કંઈના !” સાહબે મુહમ્મદઅલીને વધુ બોલતાં રોકીને ડાંટ આપતાં કહ્યું, “વચ્ચે નહિ પડો, હું તમને સાંભળવા કે સાંખવા નથી માગતો.”

“હું કોણ છું તે જાણવાનીજ ઇચ્છા હોય તો તે હમણા તુર્ત કહીશ. પણ તે તને ભારી પડી જશે.” ગોરો જાંગસો થયો તો મુહમ્મદઅલી પણ રામપુરી પેટન્ટ થવા લાગ્યા, “હું કહું છું કે આ બાળકોના નવકર તરીકે વર્ત. શેઠાઈ દેખાડી કે અહિં અને હમણાજ ધૂળ ચાટતો કરી દઈશ. સમજ્યો કે ? તું મને સાંભળવા નથી માગતો નો હું તને સાંભળાવવા પણ નથી માગતો. તું મ્હારું સાંભળવાને પાત્ર પણ નથી, પરંતુ તું મને સાંખવા પણ નથી માગતો એ હદ બાહિર છે. ત્હારે મને સાંખવોજ પડશે. ટ્રેઇન આવતાં હજી અડધો કલાક લામશે. અડધા કલાક લગી ત્હારું વર્તન મ્હારી ઇચ્છાનુસાર થવું જોઈશે.”

“પણ આ તે શી ઠપ્પલ ?” સાહબના હોશ હવે કંઈક દુરસ્ત થયા અને તેઓ “પડ્યા ત્યારે નમસ્કાર કર્યો” જેવી રીતે ધારણ કરતા બોલ્યા, “તમારે જાણવું જોઈએ કે હું એ પ્રિન્સોનો શિક્ષક છું અને વાલી પણ. હું એમના વર્તન માટે જવાબદાર છું.”

“હું પણ હાથ ત્હારો શિક્ષક છું. અને શિક્ષક થવા નહિ ઇચ્છે તો શિક્ષક કરનાર બનીશ ! અને એમના ‘વર્તન માટે ત્હારી જવાબદારી ?’ આ ન્હાના (કુંવરને માથે હાથ ધરીને) નાં હૃદય માટે કોણ જવાબદાર થશે ?”

કાઠિયાવાડ રેસિડન્સીના આ મશહુર કર્નલ.....હતા ! એમની એકઠી ત્યાં કહેવતરૂ છે. મુહમ્મદઅલી જેવા ઝાટકણી કાઠનારા અને ખાનવારમાં પાધરા તીર જેવા બનાવી દેનારા એમને થોડાજ મળ્યા હશે.. નવસારીમાં

કડી પ્રાંતથી નવસારી પ્રાંતમાં અને કર્ણમ ખાતામાંથી મહમુદ ખાતામાં બદલી થઈ. મુહમ્મદઅલીના નવસારીમાં વીતેલ અઢી વર્ષ એમના જીવનમાં અત્યંત તૂફાની, અનેક ચળવળોથી ભરચક છે. નવકરીને લગતી, અલીગઢ કોલેજને લગતી, નવસારીના મુસ્લમાનોને લગતી, કાળી પરજના દળદર સુધારવાને લગતી, મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીની યોજનાને લગતી, પોતાના લેખન-શવકો ફાળવાને લગતી વગયરહ વગયરહ અનેક ચળવળો.

જામિઅ મસ્જિદના વકરો

નવસારીની જામિઅ મસ્જિદ ઐતિહાસિક છે અને શાહી અવકાફે વાળી. એ અવકાફ-ઝમીનો, ગાસો અને મકાનો-સાહુકારો રહી રહીને હોદ્દામાં કરી ગયા હતા. મુહમ્મદઅલીની જાણમાં એ ખિના આવી. અને તેમણે તરતજ એ તપાસ ઉપાડી લીધી. તપાસે ઘોર અન્યાયો અને ખિયાનતો સિદ્ધ કર્યાં. પચાવેલ પાણું પાડવાની કોશિશો શુદ્ધ થઈ. આશાઅલ્લાહ, નવસારીના મુસ્લમાનો ! મુહમ્મદઅલી ન હોત તો એ બેનારજ કોણ હતો. એ ન હોત તો એ કામ ઉપનારજ ક્યાં હતું ? એકલે હાથેજ એ કામ એમને કરવાનું હતું.

અને ક્યું પણ, અલુચક થઈને અને મડ્યા રહીને ક્યું. મહીનાઓના વર્ષો થયા છતાં જંપ ન લીધો. મરિજાને તેનું લગભગ સધળું પાણું મળ્યું. સાહુકારો અને ખાઈ વધેલાઓને સધળું એકવું પડ્યું. મહાનો, ઝમીનો, ખેતરો સધળુંજ, લાખોની મિલ્કત પાછી ધરભેગી થઈ અને હજારોની આમદની; એતો એક તરફ. બીજી બાજુ, મહમ્મદ-અલીના ઝાતી દુશ્મનોનું એ અંગે પયદા થયેલું મુંડીવાદીઓનું દળ !

“ મહારા બાપની કૃષ્ણ છે ! ”

રોશનથી શહેરમાં જતાં, એક ન્હાની સરખી કૃષ્ણ-દરગાહ-છે. બોર્ડીંગના કામ માટે એની ઝમીન જોઈતી હતી. અને કૃષ્ણનો હિસ્સો સુદ્ધાં તેમાં આવી જતો હતો. તે ખાલસા કરી લેવાનો ઠરાવ થયો. મુહમ્મદ અલીની જાણમાં એ વાત આવતાં, તેમણે સૂચના એ વિષે કહ્યું. અને સર સૂચા અને નાઈયિ સૂચા વચ્ચે કચેરીમાં નીચલી ટપાટપી ઝામ્યાનું આખી નવસારીએ બીજે દિવસે જાણ્યું.

“પણ મિં મુહમ્મદ અલી ! આ કોઈ પીરની કૃષ્ણ નથી, સાધારણ અને પુરાણી છે.”

“એને મહારા બાપની કૃષ્ણજ સમજો. હવે શું કહો છો ? કોઈની પણ, એ આદામગાહ છે. કંઈ પણ કરો તો મુહમ્મદ અલી સાથે જે એમ સમજીને કરજો. અને પેતાના સજા બાપની કૃષ્ણ બોદાતી હોય ત્યારે જેમ વર્તવું જોઈએ તેમજ મુહમ્મદ અલી વર્તશે.”

થોડાકે હજી વધુ દુશ્મનો ! સૂચા સાહુકાર હંડા પડી ગયા. પણ ચિત્ર થતા બંધ પડ્યા. આ લખનારને મુહમ્મદ અલીએ કહ્યું હતું કે “બોર્ડીંગમાં સહકારે ટાલી “ગુડ મોર્નિંગ !” અને સ્થળે “ગુડ ઇવિનિંગ !” સિવા તેમની સાથે આમણો હવે કરો સંબંધ નથી !”

કાળીપરજની સેવા

કાળીપરજના નામે ઓળખાતી સુરત જિલ્લાના કોળીઓની આતની સામાજિક અને નૈતિક હાલત સુધારવામાં ગાંધીજીએ અને તેમના નિઃસ્વાર્થિ શિષ્યોએ ઘણું કયું છે; હજી કરી રહ્યા છે. પરંતુ, એ દેશ સેવકો આ મયદાને આવ્યા ત્યાર આગમ્ય નવસારીના નાઘમ લખ્યાનું હૈયું કાળી પરજના દુઃખે દુભાઈ રહ્યું હતું. તેણે વ્યાધિનું મૂળ શોધી કાઢ્યું. કાળી પરજનો લોહી સુશી ગાયકવાડી મુંડીવાદ કેમ રૂપરૂપ થઈ રહ્યું હતું તે દેખ્યું. પરાણે ઝમીનો રખાવવા અને તેમાં તેમને કામ કરાવી તેમને પરસેવે પરમાનંદ કરવાની એ દર્દ ભરી કહાણી અહિં નહિં આપું. દુકમાં, મુહમ્મદઅલી ઉડ્યા-મુહમ્મદ અલીજ ઉડી સકે એવા નિશ્ચયથી ઉડ્યા. અનાયોના નાથ થવા માટે. અને મુહમ્મદઅલી જાંપી સકે ત્યારેજ જાંપ્યા; દુઃખીઆઓને દાદ અપાવીને. તેમને એ કામ માટે ઠેઠ વડોદરા સુધી-મહારાજ સુધી-લડવું પડ્યું. ડાળ્યાઓમાં ભરી ભરી કોળીઓ અને દૂધળાઓને વડોદરે લઈ જવા અને લાવવા પડ્યા. પરંતુ પ્રેમની મઝદૂરીમાંજ એ મઝદૂરનો આનંદ હતો; પ્રિયનો આનંદજ એનો બદલો. કેટલાક વમ વસીલાવાળા અને માલદાર પારસીઓને મુહમ્મદઅલીના એ વિધિથી માલી તુકસાન થયું. દુશ્મનોની હારમાં હજી થોડાંનો ઉમેરો થયો.

“બી અમ્મા” ના કમાઉ પુતનો ખર્ચ

કહેવાય છે કે હિન્દના દેશી રાજ્યોમાં નવકરી કરનાર પ્રમાણિક બનવાની મૂર્ખાઈ કરે તો તેના જેવો મૂર્ખ બીજો કોઈ નહિ. અને એવા મૂર્ખ મળે છે પણ અહિં તહિંજ. મુહમ્મદઅલી એવા અપવાદોમાં અપવાદરૂપી મહાન મૂર્ખ હતો. સાચેજ, ખીસાં પણ તર થાય અને બધા સાથે, બની બનાઈ

સુ.કમ્મદ .અલી

જીવન-પાર
અને
ચરિત્ર-ચિતાર

ક્રિકેટર-પોતાના બાળક સાથે

નવસારીમાં-૧૯૦૬

સુ.હરમ દ અક્ષી

જીવન-સાર
અને
ચરિત્ર-ચિતાર

ગાંધીવાદી અક્ષીજી ખાતાના વડા અમનદાસ

પણ રહે. પુછનાર પણ કોઈ નહિ હોય કે એ વાતાવરણો પણ એવા હોય છે જ્યાં “એમજ આમજથી ચાલતું આવ્યું છે” ના અનુકૂળ બહાના હેઠળ સૌ પોતપોતાનું બનાવી લેવાનીજ ધુન અને ઉતાવળમાં હોય ત્યાં એવા મૂખ આજના ઝમાનામાં ઓછાજ શુભે છે.

જો એ ઈચ્છે તે તો ઇશ્વારાનીજ વાત હતી. ખરેખર રૂશવત થી તેમને ખરીદવાના અનેક દાખલા મ્હારી નજીમાં છે. લીધી હોત તો નીહાલ થઈ જાત. ન લીધી-એ નાપાક ધનને કદી હાથ સુધ્ધાં ન લખાડયો. ધનનો લોભ હોય તો એને એવા લાભની ઝુકરત પણ હતી. ફિરંગીયતના સઘળા વસ્ત્ર મોહો, ટાપટીપ-મોહો, “એડહામ પાઈલિ”ના અને “હોર કંપની”ના બસો અને અઢીસો રૂપીઆના મુટો; હરવા ફરવાના, ખાવાપીવાના શવકો; ગરીબો પ્રત્યે ઉદાર દિલ ! અને ચોવીસ કલાકમાં ત્રણવાર કપડાં બદલનાર અને બેવાર દાઢી બોડનારના એવા ખર્ચાણુ સુવર્ણ ઉપર સુહાગે એ હતો કે, એની ઉપર્યુકત ઉપરાંત બીજી અનેક ઇસ્લામ-સેવાઓ અને લોક-સેવાઓમાં, એ પરદુઃખભંજન ત્રિણુ સંકોચે માંડના જોખીચંદ થવા દેતો. હાથ પર લીધેલ સેવા કે કામ-થીજ કામ હતું; ખર્ચ ગમે તે થઈ જાય, ભોગ ગમે તે આપવો પડે. પરિણામ ? પાંચસો રૂપીઆનો પગાર એ બધા રંગોને ક્યાંથી નભાવી સકે ? પરિણામ ? રામપુરથી ભલી, પુત્ર-ધેલી “બી અમ્માં” ન અને અસાહ્યાબાદથી એકસાઈઝ ઇન્સ્પેક્ટર શવત્ત અલીને લગભગ બે માસે બસો અઢીસોનો ચાંદલો આ “કમાઉ પુત” ને નવસારી મોકલવો પડતો.

આફ્રુસ આંખાનો કિસ્સો.

કાળીપરજગાળી સવામાં પરાવાયલા હતા ત્યારે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા એક શેડીઆએ, એક દીવસે મુહમ્મદઅલીને બંગલે એક મ્હોઝે કંડીયો આફ્રુસ આંખાઓનો મોકલ્યો. ઓફિસેથી સ્હાંજે આવ્યા ત્યારે

અમળદી બેગમે તેની ખબર આપી. ખુબ ખીજવાયા; પણ જે સમય સુચકતા અને હાઝિર જવાબી માટે મશહુર હતા તેના ઉપયોગ વડે તુર્કીબતુર્કી જેવું કંઈક કરવાનું મન થયું. નવરને હુકમ થયો કે કંડીયો ઉઘાડવો નહિ, અને એમને એમજ બે ત્રણ દિવસ તુતક ઉપર રાખી મુકવો. એમજ કરવામાં આવ્યું. ત્રણ દિવસ પછી પોતે તેને ખોલ્યો. અડધા આંખા કોહી ગયા હતા. તેમને કાઠી જુદા કંડીઆમાં નોખા મુક્યા અને બંને કંડીઆ બંધ કરી દીધા. બે દિવસ પછી પાછી તપાસ કરી; થોડા હજી વધુ કોહી ગયા હતા તેમને અલગ કરી કોહેલા આંખાના કંડીઆમાં ઉમેરી દીધા. એમ એક દિવસે જ્યારે સારા આંખા વાળો કંડીઓ ખાલી થઈ ગયો અને સરેલા આપ્રુસોથી બીજો કંડીઓ ભરાઈ ગયો ત્યારે તેને બાંધી પેક કરી, મોકલનાર શેઠ ઉપર પાછો માકલ્યા અને સાથે એક ચિઠ્ઠી પણ મોકલી કે:—

“આપની ભેટ તરતજ એટલા માટે પાછી નહિ કરી કે મને ચકીન હતો કે જે રૂચત રહે” નહિ સ્વિકારી તે તરતજ ફરીવાર મહારા કોઈ બીજા ભાઈબંધ આફિસર પાસે જશે. હવે તે કોહી ગઈ છે. અને કોઈ બીજાને બગાડવા પાત્ર રહી નથી. કૃપા કરીને સાચવી લેજો.”

લાલચ અને રૂચત પ્રત્યે આ તિરસ્કાર હતો, લાવનારાઓ માટે આવા ધબરત બોધો હતા. હવે પ્રમાણિકપણના પણ કંઈક રંગ જુઓ.

હીરાની વીંટી

નવસારી હતા ત્યારે સુરત વારંવાર આવતા હતા. લગભગ દર શનિવારે- તે વેળાના સુરતના કલેક્ટર મિ. એન્ડરસન, આઈસફર્ડના મિત્ર હતા અને મી૦ મડગાલિકર જેઓ હાલ મુંબઈ હાઈ કોર્ટના જડજ છે, સુરતના સેશન્સ જડજ હતા તે પણ મિત્ર હતા. રહેતા ખાતા હતા એક કરોડપતિ અરબ મિત્રને ત્યાં; એક રામપુરી નોકર ઘણે ભાગે સાથે આવતા.

એ અરખ શયખને ત્યાંથી એકવાર ઓઠામાં ઓઠાં દશ હઝાર રૂપીઆની કિંમતના મ્હોટા હીરાની એક વીંટી ગુમ થઈ. બંગલાનાજ સકમંદ નવકરો ઉપર પોલિસની ધાડ આવી. વીંટી હાથ ન લાગી પણ એ લુણ હરામોએ પોતાના અનદાતાના ધરમાંથી કરેલી ખીજ ચોરીઓ પકડાઈ. પોલીસે તો તેમના એક ઉપર એ વીંટી ચોરવાના આરોપ ચોપી દીધો અને સિટી મેજિસ્ટ્રેટની કચેરીમાં કામ ચાલવા લાગ્યું.

ચોરીને વીસમે કે પચ્ચીસમે દિવસે અને ભોગ બેગે હરાવને દિવસેજ મુહમ્મદઅલી એકએક બંગલા ઉપર સહવારે વીંટી લઈ હાજિર થયા. અરખ કુટુંબમાં ખુશી પથરાઈ ગઈ અને પેલા નિર્દોષ આરોપી માટે જાણે મુકિતનો પયગામ આવ્યો.

ક્ષત એમ છે કે મુહમ્મદઅલી ચોરીની રાત્રે, પોતાના રામપુરી નવકર સાથે બંગલામાં પરોણા હતા. અને એજ નવકર સાહબના આ કારસ્તાન હતા! મુહમ્મદઅલી ખીજ સહવારે નવસારી ગયા. અને બેગમ મુહમ્મદઅલી તેને ખીજે કે ત્રીજે દિને એ નવકરને સાથે લઈ મુરાદાબાદ પોતાના કુટુંબીઓને મળવા ગયા. થોડા દિવસ પછી ત્યાં બેચમે નવકરની આંગળીમાં આ ચળકતા હીરાની વીંટી જોઈ. આશ્ચર્ય થયો અને સચ જુઠની સંતાકુડી પછી ખરી હકીકત સમજાવવામાં આવી. તરતજ નવસારી તાર છુટયો. મુહમ્મદઅલી ગભરાયા, સીધા મુરાદાબાદ પહોંચ્યા. વળતી ગાડીએ ચોર અને ચોરીનો માલ ઉભયને લઈને સુરત આવ્યા. તેજ દિવસે કિલ્લાનાં સિટી મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં એમણે જુબાની પણ આપી અને પહેલા આરોપીને છોડાવ્યો. વીંટીના માલિક ગૃહસ્થે એમના નવકરને ઓઠવવાની

અહિંસા લીધી અને ખૂબ મહિનતથી પોતે ઝમીન થઈ તેને પણ ઊંડાની મુક્યો.

મુહમ્મદઅલીની મહાનતામાં ગુજરાતનો ગર્વ

ગુજરાતમાં ગાળેલા આ સાત વર્ષ, મુહમ્મદઅલીની અહિર ઝિન્દગી માટેની તૈયારીના વર્ષ છે. ગુજરાતે ગર્વ લેવો ઘટે છે કે તેણે અંધીજી જેવા જમ-નેતા પચા કર્યા તેમ મુહમ્મદઅલી જેવા આંતર રાષ્ટ્રીય અગ્રેસર અને સેવક, આંતર રાષ્ટ્રીય દોરક અને વિચારક તૈયાર કર્યા. કારણ કે અવકાશની ઘડીઓમાં તેઓ ખૂબ લખતા. “ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા” ના તેમના રાજ્યદારી લેખો અહિંથી લખાયા હતા, જેમને પાછળથી સંગ્રહ કરી પુસ્તકાકારે પણ “Thoughts on the Present discontent” ના નામથી છપાવવામાં આવ્યા હતા; એ રાજ્યદારી લેખન. મલબારીના “ઈન્ડિયન સ્પેક્ટેટર” માં એમને અચલેખો લખવાનું અપૂર્વ માન અહિંથીજ મળ્યું હતું; એનું ન બીજા કોઈ હિન્દીને મલબારીની ઝિન્દગીમાં નહતું મળ્યું; એ પત્રકારિત્વનું મયદાન. “આયર્લેન્ડ”માં અલીગઢ કોલેજના કારભાર અને ઝગડાઓ વિષે એમની મશહૂર થયેલી લેખમાળાઓ પણ અહિંથીજ લખાઈ હતી; એ તઅલીમી અને કવમી પિદમત.

મુહમ્મદઅલીની ફિરંગી ટાપટીપ અને અલીગઢી જડવાદ ઉપર પણ પ્રથમ ધાંચ પરાણીઓ અહિંજ મારવામાં આવેલી. સુરતમાં આવતા ત્યારે કદી કદી એક ખાસ યોજનાને અંગે રાંદેર જતા. રાંદેરની અલીગઢ-દુશ્મની મુહમ્મદઅલીની અલીગઢ દોસ્તી જેટલીજ તીવ્ર હતી. ત્યાં ખૂબ પજવવામાં આવતા; ટાણુઓના શિરપાનો અપાતા જે હસીને ટાળી દેવાતા, અપમાનો થતા જેનાની કદી કદી નારાઝ પણ થઈ જતા. એમની ખાતર લેનારાઓમાં હઝરત મવલાના ગુલામ મુહમ્મદ

હાજી હાજી સાહિબ (૨૬.) બેશક મુખ્ય હતા, હઝરત કારી
હાજી હરિમાઈલ સાહબ (૨૬.) બોલતા, પણ મિહાલમી. આ
લખનાર પાસે તે વેળાએ એવા સુલુકની એક બે વાર સિખવત
સુધ્યાં કરેલી. પણ આગળ વાંચકો જોમ જોશે તેમ, જ્યારે ૧૯૧૪ ની
ઐતિહાસિક નઝરખંદીના પરિવર્તને મુહમ્મદઅલીની જિન્દગીને
ઈસ્લામી પોશાક પહેરાવી દીધું ત્યારે, તેમણે મને અને બીજાઓને
વારંવાર કહ્યું છે કે:— “મુલામ મુહમ્મદને તો મુજહે પેહલા
મુસલમાન બનાયા !”

મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીની યોજનાનું પ્રાથમિક ખેત-કામ પણ
મુજરાતના નવસારીમાં જ થયું કહેવાય, કે તે વિષેનું તેમનું વિદ્વતા મય
નિબંધ ત્યાંજ લખાયું હતું.

નવકરીનો અંત—“કોમરેડ”નો ઉદય

નવસારીની એમની લોક-સેવા અતે રંમ લાવીનેજ રહી.
પ્રમાણિકપણની સુખંતા બતાવનાર જરૂરી વિષે મહારાજ
પાસે કંઈ કંઈ ચુગલીઓ, અરઝીઓ થઈ. ખુલાસાઓ પુછવામાં આવ્યા,
ખુલાસાઓ કરવામાં આવ્યા, છેવટે મહારાજ તરફથી પોતાના સંપૂર્ણ
સતોષ, એ વફાદારની વફાદારી વિષે દેખાડવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે
પણ, પોતે ભેગા કરેલા તુમારો, એના હિતચિંતકો અને કહેવાતા
વફાદારોની વફાદારીનો બાસ કરાવવા મહારાજ ઉપર મોકલી આપ્યા,
જેની સાથેજ પોતાના ઓહદનું રાઝીનામું પણ, એમ લખીને પેશ
કર્યું હતું કે આવા ગંદા વાતાવરણમાં આપના આ સેવકથી હવે
આપની સેવા નહિ થઈ સકે.

મુહમ્મદઅલીને બે વર્ષની રજા આપવામાં આવી; રાઝીનામું
મંજૂર ન થયું. મહારાજ તેમને બહુ આદરતા હતા. નોકરી છોડી દે
એમ ન ઇચ્છતા હતા.

જેવી તેમણે ગાયત્રવાડી સંબંધ છોડી દીધાની ખબર બાહિર પડી તેવેજ, તેમને જ્વરા રાજ્યના વડા વગીરનો ઓહટો સ્વિકારવાની કિંમતી થઈ, જેની મઝમૂતીથી સિદ્ધારિથ કરનારા—હે નસીબ !—તેમના ખાસ મિહબાન, સર માઈકલ ઓ'ડવાયર હતા !

મુહમ્મદઅલીએ ઉપકાર સહિત ના પાડી. એક દેશી રાજ્યના રબઠંગ જેઠ ખીજમાં આવ્યા હતા. રામપુરના અનુભવો પૂછી વહેદા વસાવ્યું હતું. હવે ધરાઈ ગયા હતા ! તવખા ! જે નવકરી કરવી પણ હોત તો ત્રીજા કોઇ પણ દેશી રાજ્યમાં તો નહિજ કરવી હતી. પણ તેમણે હવે રૈયતની નવકરી કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો; રાજ્યની નવકરી નહિજ કરવાના પણ લાઈ લીધા હતા.

મુહમ્મદઅલી “કોમરેડ” સ્થાપવા માટે કલકત્તે જવા અમારું મુંબઈ ગયા, “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના તંત્રી સર સ્ટેન્ડી રીડ તેમના મિત્ર પણ હતા અને વખાણનાર પણ. તેમની સાથે લાંબા લાંબા મુશ્કિરા થયા. રીડ સાહેબે મુશીક શિખામણો આપી પણ કહ્યું કે “જો તમારો પત્ર નહિ કાઢો અને મહારા પત્રમાંજ અઢવાડિક લેખો લખ્યા કરો તો, “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” તમને ઘણીજ ખુશીથી દરે કલમ દીઠ ત્રણ ગીની આપ્યા કરશે ! કેવી મોઢામાં પાણી આણનારી માગણી ! એ ઇંદ્રજળ પણ નિશ્ચય નહિ ડગાવી સકી. ટુંકમાં કલકત્તાથી “કોમરેડ”ના સૂર્યનો ઉદય થયો. (૧૯૧૧)

૨

તંત્રી

Stand upright, speak thy thought,
declare

The truth thou hast,
that all may share.

Be bold, proclaim it everywhere.
They only live who dare!

—Morris

(“કેમજીવે” નો સુદ્રાવેષ)

કુદ્દામે ઇસિમે હંય નદ્યો સલામત દોનોં,
ઇસિમે હુમે ભી તો ક્યા? પાર ઉતરના હય ચિહી!

કરના ન કભી ઇનિયે ગુમાં, અહુલે હવસ કા;
ઉશ્શાકકી નીયત, બાખુદા! અવરૂદી કુચ્છ હય!

નય સાઈલે દવસત હંય, ન ઇઝત કે તલબગાર!
ઇસ દરકે કકીરોંકી સદા અવરૂદી કુચ્છ હય!

જિન્સે ગિરાં તો થી નહીં કોઈ! મગર, ચે જાં
લાયો હંય હમ ભી રવનકે બાઝર દેખ કરા!

—મુહમ્મદ અલી—

મુ.હમ્મદ .અલી

જીવન સાર
અને
ચરિત્ર ચિતાર

“ધ કોમરેડ”ના અધિપતિ

૧૯૧૧

મુ.હમ્મદ .અલી

તંત્રી

હિન્દના મહાન તંત્રીઓ

તંત્રીઓ અને અખબાર નવીસોના આજે વર્ષોથી આ દેશમાં રાફડા ફાટી રહ્યા છે. પત્રકારિત્વ અને અખબાર નવીસી પણ એવી અધમ દ્શાએ બહુધા પહેંચી ગયાં છે કે તેમાં પ્રમાણિકપણુ અસંકુલ અને સૌજન્યના અશો જવલ્લેજ કરી-ભાગ્યેજ કદી-તરી રહેલા દેખાય છે. ગાંધીજીએ હીકજ કહ્યું છે કે જ્યારે કોઈને આજે રેટલા રળવાનું કોઈપણ સાધન જડતું નથી ત્યારે તે ખડીઓ કલમ અને કાગળ લઈ અધિપતિ બની બેસે છે. એવા કલમી નમાલાપણાએ કેટકેટલી વતની અને કવમી, સામાજિક અને નૈતિક દુર્દશાઓ યોજી અને પેલી છે તેની તુલના કરીએ તો આંખો ઉઘડી જાય. પરંતુ ન તો એવી તુલના હજી લગી જાણ્યામાં કોઈએ કરી છે, ન તો તે અહિં અને આજે કરવાનો પ્રસંગ છે. એમાં આશ્વાસન એટલુંજ છે કે આવા ઢેડવાડાઓ હિન્દમાંજ નથી, બધેબધે છે, અને બીજી ખાણોમાંના કોલસામાંથી હીરા પાક્યા છે તેમ હિન્દની ખાણમાંથી પણ પાક્યા છે. રામાનંદ એટરજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મોતીલાલ ઘોષ, રંગાસ્વામી આયંગર, બી. જી. તિલક, બી. જી. હોર્નિમન, બહરામ મલખારી, વગયરહ યોડાક હિન્દી તંત્રીઓ કોઈપણ દેશમાં કોઈપણ પત્રને દીપાવે એવા પુરો છે. મુહમ્મદઅલી એ હારમાં કોઈથી ઉતરે નહિ અને બણાથી ચઢે એવા તંત્રી હતા. હંચા અખબારી ધીરજીને અમે રાજદ્વારી વિદ્વાને અંગે, વાણીના તેજ અને વિચારોના જોમને અમે, જ્ઞતિની વીરતા અને શૈલિની રંગીનીને અંગે, તેમનું The Comrade દેશને માટે જેમ એક કેવળ નોખોજ પત્ર હતો તેમ કવમને માટે તે

નવીજ હાકલ હતી. અને તણેજ તેમને હિન્દના એક મહાન તંત્રી અને મુસ્લિમ-હિન્દના પહેલા મહાન તંત્રી અને મુસ્લિમ નવજીવનના પહેલા નૂતન પત્રકાર તરીકે પકાવી દીધા. એ કહેવામાં મુદ્દલ અતિશયોક્તિ નથી કે “કોમરેડ” નો એક એક અંક અત્યંત સુંદર આંતર રાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય ભિન્નતાઓથી ભરચક હતો અને તેથીજ મુસ્લિમ કેળવણીના વર્ગોનો તે ખાસ પનોતો પત્ર ચર્ચા ગયો હતો. આજ લગી ખરેખર તેના સંખ્યાબંધ લેખો અને અગ્ર લેખો “કોમરેડ” ના વાંચકોને મોઢે છે.

જજ જેન્કિસનું સર્ટિફિકેટ

૧૯૧૦ ના પ્રેસ એક્ટની સત્તામણીઓ અને સિતમોથી યોડાજ હિન્દી તંત્રીઓ બચ્યા હશે અને ભાગ્યેજ કોઈ મુસલમાન તંત્રી મુહમ્મદઅલીને પણ એ જુદમનો ફાળો, “કોમરેડ” ની ઝિન્દગીના ચાર વર્ષમાં અનેકવાર મળ્યો હતો. કલકત્તા હાઇકોર્ટના મશહુર પરલોકવાસી મુખ્ય જજ સર લૉરેન્સ જેન્કિન્સનો “કોમરેડ” કેસવાળો ફયસલો તે વેળાએ ખુબ ઝાંટે ચઢ્યો હતો અને “પ્રેસ એક્ટ”વાળા સંખ્યાબંધ મુકદ્દમાઓમાં ટંકાયો હતો. “મિ. મુહમ્મદઅલીએ પોતાનું ચોપાનીઉં તો ખોલ્યું છે પરંતુ તેઓ પોતાનું ચરિત્ર પોતાની સાથે લઈ જાય છે.” આ પ્રસંગના વેળુ તે ફયસલામાં સર લૉરેન્સના છેલ્લા વેળુ છે જે, મુહમ્મદઅલીના તંત્રી તરીકેના ચરિત્ર માટે ઉત્તમ સર્ટિફિકેટ છે.

“મહારી હિમ્મત!”

એ વર્ષ પછી પાછા એજ પ્રેસ એક્ટના પંજામાં “કોમરેડ” ના તંત્રી સપડાયા અને પંજાબ હાઇ કોર્ટમાં પોતાના મુકદ્દમાની તકરાર પોતે કરતા હતા ત્યારે, તેમને એક વેળાએ જજે ટાણો માર્યો. મુહમ્મદઅલી પોતાના એક ફિકરાનો ભાવાર્થ સમજાવી રહ્યા હતા.

જાને તેનો બહુદો અર્થ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે “ મહારો હેતુ એમ કહેવાનો હતો નહિ. ” જાને કહ્યું: “ મિ. મુહમ્મદઅલી ! તમે ગોળ ગોળ કહી રહ્યા છો. તમારામાં એમ સફ કહેવાની હિમ્મત નથી. ” આ ટાણાના જવાબમાં આ કર્તવ્ય વીરે રોકડું પરખાવી દીધું કે:

“ મહારી હિમ્મત ? નામદાર ! શું અહિં મહારી હિમ્મતની કસોટી થઈ રહી છે ? મહારી હિમ્મત ઉપર મુકદ્દમે નથી ચાલી રહ્યો. ન્યારે તેમ થશે અને હું તેમાં જોછો ઉતરીશ ત્યારે મહેં મહારા પત્રકાવિત્ત્વને લગવ્યોજ કહેવાશે, જે કવમનો સેવક થવાની મહારી અભિલાષા છે તેને હું ખેવકા નીવડયોજ કહેવાઈશ, જે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોના પાલનનો મને ધમંડ છે તેમને હું અપાત્રજ લેખાઈશ અને મહારો ધમંડ મહારો નર્યો ઢોંગજ કહેવાશે, મહેં એ લેખ લખ્યો ત્યારે તેના પરિણામોનું મને જ્ઞાન હતું. અને તેને માટે આજે કોઈ પણ શિક્ષા જોગવવા તૈયાર છું. ”

છેલ્લી પૂરપી લડાઇ દરમિયાનનો એ મુકદ્દમે હતો જે, લગઈ વિષેજ લખાયલા લેખ વિષે હતો. મુહમ્મદઅલીએ તેમાં જર્મનોના, ખ્રિસ્તિય અખબારોમાં ચાટે ચઢતા હયવાની અત્યાચારોનો મુકાબલો ફેટલીકે ખ્રિસ્તિય બહાદુરીઓથી કરતાં, લોર્ડ ક્રિયનરે, મિસ્ત્રના મહદી સદ્ગતીની કક્ષને ખ્રિસ્તિય તોપોના ગોળાઓથી ઉરાડી મુકયાનો દાખલો, એક અજ્ઞાન દયાહીણ સચોટતાથી ટાંકીને લખ્યું હતું કે અલિમ જર્મનોની હયવાનીયતથી “ અલગઅમાન ! ” પણ તેઓ હજી ક્રિયનરની ફક્ લગી તો નથી આવી શક્યાના ? જજ સાહેબે આ ટાણા-ધાંચની તઅખીર કરતાં “ કોમરેડ ” ના તંત્રીને પૂછ્યું ! “ ...ત્યારે મિસ્ટર મુહમ્મદઅલી ! તમારા કહેવાનો હેતુ એજ થયો કે જર્મનો છે તે અલિમ, પરંતુ અમે તો તેમનાથી પણ વધુ અલિમ છીએ. ”

“ના. હું આપ નામદારની તબીબીરથી માન સહિત જુદો પડું.”
 “હું. હું લૉર્ડ ક્રિમ્મનના કામ ઉપર ટીકા કરી રહ્યો છું.”

“હું માનું છું કે ભાવાર્થ મહેં કર્યો તેમજ છે. સાફ સાફ કહેવાની વમારી હિત્તમત નથી તેથી તમે તેમ નથી કહેતા !”

“તુર્કોની પસંદગી” — સૌથી ટુંકર લેખ

એજ વળતા ટાણાના જવાબમાં મુહમ્મદઅલીની ઉપર ટંકાયલી કર્તવ્ય-ધમશ લલકારી ખીલી હતી. અને મુકદ્દમે, “Choice of the Turks” (તુર્કોની પસંદગી) નામના “કામરેડ” માં લખાયેલા તે મશહૂર અત્ર-લેખ વિશે હતો જે મુહમ્મદઅલીના ઉત્તમોત્તમ લેખ તરીકે બધેબધે પંકાઈ ગયો છે. લન્ડનના સૌથી મ્હોટા ગણાતા “ધી ટાઇમ્સ” પત્રના એજ મથાળા હેઠળ લખાયેલા એક અત્રલેખના જવાબમાં તે લખાયો હતો. દુન્યાની સૌથી બચકર લડાઈ ફાટી નીકળી હતી અને યુરપ, એશિયા, અને આફ્રિકામાં વેગબર પ્રસરી રહી હતી. બંને પક્ષોને, ઈંગ્લેન્ડ અને જર્મનીને મિત્રો અને મદદગારોની ઝુરૂરત હતી. વાત્તાવરણ કાબા દેવાઓથી ગુંગળાઈ રહ્યું હતું. અલગ રહેલાં રાજ્યો-તેમાં ખાસ કરીને ઇટલી, ગ્રીસ અને તુર્ક-ને બંને સામે કે દાંમે, કળથી કે બળથી, પોત પોતાનો પક્ષ લઈ લડાઈમાં સડોવવા તનતોડ કોશિશો કરી રહ્યા હતા. હાર જીતનો પાસો તુર્કો આ પક્ષ કે તે પક્ષ લે તે મુજબ આ પક્ષ કે તે પક્ષની તરફેણમાં ફેરવાઈ જવાનો લગમગ ચક્રીન હતો. અંગ્રેજો તુર્કોને પોતાની સાથે ધસડવાની તરફીઓ રમવા લાગ્યા. “ધી ટાઇમ્સ” નો તેમાં પોતાનો ફાળો, તેનો મઝદૂર લેખ હતો. “ધી ટાઇમ્સ” નો એવા અગત્યના પત્રમાં કંઈ ફાળો ન અપાય એમ બંનેજ નહિ; એવી તેની રાજ ખટપટોમાં અગત્યતા. “ધી ટાઇમ્સ” નો જે કાંઈ ફાળો હોય તે, નિર્બળ માટે ખવડનાકુજ હોય; એવો તેનો રાજદારી.

વર્તુળોમાં અસર. “ધી ધર્મ્સ” જે લખે તે સરકારી વિચારો અને ધારણાઓ હોય; એવું તેનું અપખ્યારોમાં સ્થાન. મુહમ્મદઅલીએ સધળું બરાબર સમજત હતા. તેથીજ તેમણે તેના The Choice of the Turks નો જવાબ “Choice of the Turks” દ્વારા આપ્યો. “ધી ધર્મ્સ” પોતાના લેખમાં મુરખીયણનો ખુબ ટોંગ કર્યો હતો, તુર્કો પ્રત્યેના ખ્રિષ્ટિય ઉપકારો ટાંક્યા હતા. તુર્કોની બલાઈ “મિત્ર રાજ્યો” સાથે મળી જવામાં છે એમ સમજાવવાની કોશિશ કરી હતી અને જો તેઓ તેમ નહિ કરે તો બચકર પરિણામોની ધમકીઓ આપી હતી. મુહમ્મદઅલીએ પોતાના પ્રતિયુત્તરમાં એ સધળા આડમ્બરની ધુળ ઝટકી નાંખી. યુરપી રાજ્યોની, ફ્રાન્સની અને ખાસ કરીને ખ્રિષ્ટિયની છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમિયાન તુર્કો સાથેની રાજનીતિ અને વર્તણૂકનો ધનિદાસ સચોટ અને રસિક રજૂઆત કર્યો અને ઉપકાર, ભલાઈ અને ભલમનસાધનાદ્વંવાઓનું પોકળ ઉઘાડું પાડી દીધું. આ લેખ મુહમ્મદઅલીનો સાથી સરસ લેખ તો હતોજ. તે, તેમનો સાથી લાંબો લેખ પણ હતો અને અઠવાડિક પત્રોમાં કદી અને ક્યાંય નહિ છપાયો હોય એટલો લાંબો પણ હતો. તેને તૈયાર કરતાં અને લખતાં, આરામ કે ઉંઘ વગર તેમણે ચાલીસ કલાક લગી લાગલાગટ મિડનત કરી હતી અને તેને સુધારતાં અને છેવટની ટાપટીપ કરતાં તેમને બીજા બાર કલાક લાગ્યા હતા. મુહમ્મદઅલીના લક્ષની રજેરજ તેણે લીધી હતી અને મુહમ્મદ અલીના દિલની લાગણીઓનો સાર અને દિમાખની લિયાકતનો નિચોડ તેમને છેવટના ટીપા સુધી તેમાં રેડાઈ મથા હતા-અને ઝગડો રહ્યા હતા. ધનિક સ્થાન, ભૂમીય સ્થાન, અક્ષરોની યાદ, રાજકારી વાતોનું અને પારવતોનું સ્થાન, લોકી સ્થાન, બધા કંઈ રીસલિનો રસ, દલીલની પ્રવિણતા, વગરહ વગરહ સવળ તેમજ

ઓતપ્રોત છે. ઈસ્લામ-દાઝ, સત્ય-પ્રેમ, વીરતા, નિરૂતા, અભિમનિઃસ્વાર્થ એ સધળા તેમાં ઠેકઠેક ભરાઈ ઉભરાયા છે. અને લેખન ઢંગ કંઈક એવો છે કે કદી નહિ લખાયો હોય એટલો લાંબો છતાં, ગમે તેવા વાંચકને તે એકવાર હાથમાં લીધા પછી પૂરો કર્યા અમાઉ છોડવો ગમતો નથી. આપણા “બોમ્બે ક્રોનિકલ” વાળા મિ. બેન્જમિન હેર્નિમન જેવા વિદ્વાન અને નિરૂ કલમવીર તંત્રી, એ લેખ વાંચી ખૂબ રંગમાં આવી ગયા હતા ! તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય “ક્રોનિકલ”માં એ પ્રમાણે લખ્યો હતો:—

“આટલો લાંબો લેખ કેમ અઠવાડિકમાં મ્હેં કદી વાંચ્યો ન હતો. પણ તે એટલો તો દલીલપૂર્ણ અને કાબિલીયત ભર્યો હતો, એટલો તો મનહર અને લાગણી-પોષક હતો કે મને ખાતરી છે કે એકલા મિ. મુહમ્મદ અલીજ તે લખી સકે.”

“કોમરેડ” બધે અને તંત્રી નઝરખંધ !

ઈંગ્લેન્ડમાં તેણે ખળભળાટ મચાવી દીધો. હિન્દી સરકારે પોતાની “નવહર”-શનાસી, લેખવાળી “કોમરેડ”ની કોપીઓ ગ્રાપ્ત કરીનેજ નહિ દેખાડી, મુહમ્મદ અલીના પ્રેસની, તે છાપ્યા બદલ જમાનત કપ્પડ કરી તેમને બે હજાર રૂપિયાનો ચાંદલો પણ કર્યો અને-આટલું બધું લખી નાંખ્યાની થાક ઉતારવા કેમ નહિ હોય તેમ-તેમને નઝરખંધ પણ કર્યા ! અને તેયે “મ્હોટા બાઈ” શવકત અલી સહિત ! હાથમાંથી કલમ પણ ઝુટવાઈ ગઈ અને મુખમાંથી ગપાન પણ હાય ! સુગંધી હોવાના, મંદિર ગાવાના, ઉંચે ઉડવાના વાંકો ! ગુલાબ તેને માટે છોડ ઉપરથી પીંખી લંવામાં આવે છે, પોપટ તેનેજ માટે પૂરી દેવામાં આવે છે, ગરૂડ ઉપર તેનેજ માટે વીજળીઓ પાડવામાં આવે છે. “કોમરેડ” બધે પડ્યું; એટલે “કોમરેડ”નો પ્રથમ દવર પુરો થયો. ૭ વર્ષ પછી તેનો બીજો દવર-ધણેજ દુકો અને કેવળ મુદ્દોજ

ફવર-શુરઅ થયો, જે વિષે અહિં, લંબાણુની ખ્હીકે કશુંજ લખતો નથી.

સરકારનો શિરપાવ, પ્રજના ખરા અને મ્હોટા શિરપાવના કારણુ-
બુત થયો. મુહમ્મદઅલી નઝરખંદ થયા ત્યારે બહુ બહુતો મુસ્લિમ-
હિન્દના નેતા હતા, સાડા ચાર વર્ષ પછી છૂટયા ત્યારે સમસ્ત હિન્દના
આગેવાન ! પકડાયા ત્યારે મુસલમાનો તરફથી પણ નજીવા નમાલાજ
વાંધાના આવાજો સંભળાયા હતા; છોડવ્યા, દેશ આખાએ આસમાન
ઝમીન એક કરીને !

અને ખુદ મુહમ્મદઅલીને જે આત્મિક ઉન્નતિઓ આ નઝર-
ખંદીને પ્રતાપે નસીબ થઈ તે તો તેમની ઝિન્દગીનું એક કેવળ જુદુંજ-
અને ઘણું કરીને સૌથી વધુ નૂરાની-પ્રકરણુ છે,

ઝિન્દગીના ઇન્કિલાબ

અત્યાર લગી તેઓ મુઅમિન દિલ અને ફાદિર દિમાગવાળા
મુહમ્મદઅલી હતા. કયદના એકાંતમાં દિમાગને પણ વિચાર કરવાની
કુરસત મળી; હવે અકીદાઓ અને આસ્થાઓમાં, તે પણ દિલ સાથે
અંમત થઈ ગયો. ખીજા શબ્દોમાં, દિમાગ પણ પોતાનું કુદ ત્યાગી
દહ મુસલમાન થઈ ગયો. દીની ઝિન્દગી એકતારી થઈ ગઈ. મુહમ્મદ
અલી હવે મુસલમાન થયા. પોતેજ એ નવજીવનનું બાન થતાં
હિત્સાહ અને આનંદમાં આવી ગઈ, એ પરિવર્તનની કેવી સુંદર
રીતે મુનાદી કરે છે:—

યે નઝરખંદી તો નિકલી રહે સિદ્દ !

દીદહાએ હોરા, અબ નાકર ખુલે !

અબ કહીં દુટા હય બાતિલકા તિલિસ્મ,

હકકે હકકે અબ કહીં હમ પર ખુલે !

અળ હુવા હય “માસિવા” કા પદાં ફાસ !
 મઅરિકવટે અળ કહીં ફરતર ખુલે !
 ફયમસે તેરે હી, અય કયદે ફિરંમ !
 બાલો પર નિકલે ! ક.ક.સ.કે ફર ખુલે !
 જીતે જીતો કુચ્છ ન દિખલાયા મમર—
 મર કે જવહર ! આપ કે જવહર ખુલે !

૧ અર્થાત્—આ નઝરઅંદી તો ઇંદ્રજાળને પણ કોરે ખેસાડી ગઈ !

અમારા હોસનાં નેત્રો, જઈને હવે કંઈક ઉધડ્યાં ?

પાખંડુ કવચ હવેજ તૂટયું; સત્યની ગુચો, રહી રહીને હવેજ
 અમારાથી ઉકેલાઈ !

“અન્યવિણુ તે”નાં પટ હવેજ કંઈ ખસ્યાં; રે ! અંતર-ગાનના
 કેટલાય પોથા હવે અંતરમાં ઉતરી ગયા !

હે ફિરંગી કયદ ! ત્હારે પ્રતાપેજ અમને વાળ ઉગ્યા અને
 અમને પાંખો પુટી ! ત્હારેજ પ્રતાપે રિંજરનાં દ્વાર પણ ઉધડી ગયાં.

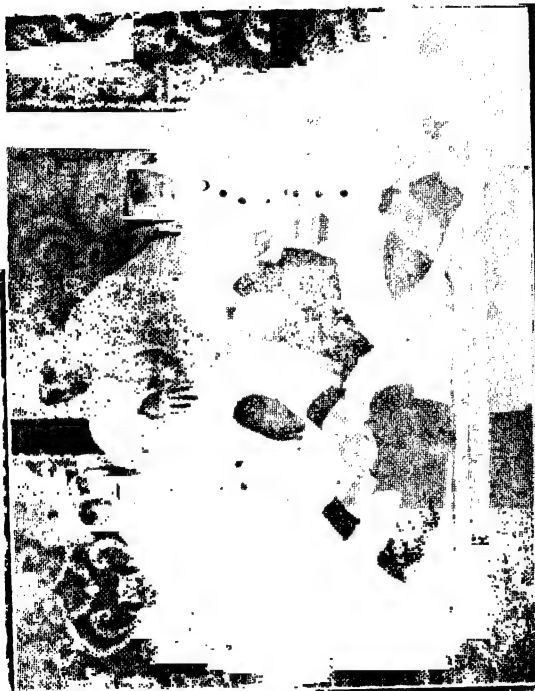
જીવત જીવતાં તો કશું દેખાડો સક્યા નહિ, પરંતુ હે જવહર !
 તમારા જવહર તો મર્યા કેડેજ કંઈક ખીલ્યા !]

એ કયદ દરમિયાન તેઓ ધાર્મિક અભ્યાસમાં ગુંથાયા—કહો કે
 તેમને કયદની શાન્તિમાં દીન તરફ ઢળવાની તક અને પુરમત મળી.
 કુર્આન વાચન મુખ્ય વિષય હતો. એજ દુકં અર્સામાં તેમણે કુર્આન
 લમબગ સિફ્રૂં પણ કરી લીધું—મોઢે કરી લીધું. “મિસ્તર” મુહમ્મદ-
 અલી “હાફિઝ” મુહમ્મદઅલી થઈ ગયા. અત્યંત ચપળ દિમાગ અને
 અદ્ભુત યાદશક્તિ, નસીબમાં લઈને આઘ્યા હતા તેનું એ પરિણામ
 હતું. અને વળી તેનેજ પરિણામે, તેમની આ પહેલી ફિરંગી કયદ
 અગાઉ, કાં તેમના ભાષણ અને ભેષ્યમાં ઉર્દુ કે ફારસી શિઅરાની છુટકી

સુ.હમ્મદ.અલી

જીવન-સાર
અને
ચરિત્ર-ચિતાર

જનેતા અને નેતા

“બી અરબ” અને અલી બેટા
હિન્દવાડામાં નં. ૩૨ કચ્છ-૧૯૨૬

મુ.હમ્મદ.અલી

જીવન-સાર
અને
ચરિત્ર-ચિતાર

એ નેતા-નઝરખંદા

શયક્ત
અને
મુ.હમ્મદ
અલી

હિન્દવાડામાં ન.જર.કચ્છ-૧૯૧૬

અને પ્રસંગસર ભરમાર ટંકાતી હતી, કાં એ ક્યદ પછી એ શિવચરો ઉપરાંત બંધબેસતી કુર્ચાની આયતો (સુત્રો)ની ભરમાર થવા લાગી. “મિસ્ટર” મુહમ્મદઅલી તરીકે નઝર ક્યદ થયેલો જવાન દાદી મુઝે, “કોમરેડ” પત્રો ફેશન-મોહી અને ફિરંગ-રંગી તંત્રી, ઉલ્લાખોના મંડળના સ્વિકાર અને મુસ્લિમ જનતાના અગિકારથી “મવલાના” મુહમ્મદઅલી તરીકે દાદીવારી અને ફેશનત્યાગી પાકટ પુરૂષ આઝાદ થયો. “કોમરેડ”ના ધણું કરીને પહેલાજ અંકમાં એ “મવલાનાઓને” જોણે “ઈસ્લામના એ ગુમરાહ રહ્યો !” કહીને સંબોધ્યા હતા, તેજ હવે એ ઈસ્લામના રહ્યો સાથે મુસલમાનોની રહ્યો કરવા લાગ્યો. પોશાકમાં, વાતચીતમાં, આચાર વિચારમાં, દૃષ્ટિકોણમાં, એ એક એવો ઇન્કિલાબ (પરિવર્તન) હતો, જે જેનારા કદી વિસરશે નહિ. એવા ઇન્કિલાબોના ખીજ ધણા દાખલા મુસલમાન યુવકોમાં પાછળથી કે ત્યારથી બન્યા છે પણ મુહમ્મદઅલીનો દાખલો પહેલો હતો. તેવોજ અજોડ પણ રહેશે. ધણાઓને ધણા ભ્રમો પણ થયા. મુહમ્મદઅલીના, “નવી રવશનીવાળા” ધણા મિત્રો દિલગીર થયા. અલીગઢમાં કેટલાકોને ધણો અફસોસ થયો કે આ શું થયું ? નઝરબંદી દરમિયાનજ ઝિન્દવાડથી અવારનવાર સમાચાર મળ્યા કરતા હતા કે મુહમ્મદઅલી તો એવો થઈ ગયો છે અને તેવો થઈ ગયો છે. અને આઝાદ થઈ લમબગ સીધા જયારે શવકત અને મુહમ્મદ અને કોંગ્રેસ અને લીગની બેઠકોમાં શરીક થવા અમૃતસર પહોંચ્યા ત્યારે દુન્યાએ દેખી લીધું કે ઈસ્લામ-સેવા અને દેશ-સેવાની કેવી અજોડ ધગશ અને નિડરતા એ નઝર બંદીની કસોટીમાંથી કસાઈ, વધુ તીવ્ર અને તાઝી બની બાહિર આવી હતી ! અને જે ઈસ્લામે અને હિન્દે મેળવ્યું તે નવકરશાહીએ ખોયું. મિસ્ટર મુહમ્મદઅલી “કોમરેડ” અને “હમદ”ના “બાહોશ તંત્રી”

હતા. ધણું ધણું તો હિન્દી મુસલમાનોના મનાયલા હિતચિંતક હતા. છતાં રવિશ અને ઝિન્દગી “અકબર” મહુમની વાણીમાં,

કવમકે ગમ મેં ડિનર ખાતે હંચ ફુકકામકે સાથ.

રંગ લીડર કે બહુત હય, મગર આરામ કે સાથ !

જેવી હતી. મવલાના મુહમ્મદઅલી મુસ્લિમ હિન્દ સાથે સમસ્ત હિન્દના પણુ અગ્રેસર થઈ ગયા. તે પછીના ગાંધીજી જોડેના તેમના સહકારે, આઝાદીને લગભગ હિન્દને આંગણે અને બારણે આણી દીધી હતી; એ હિન્દી ઇતિહાસનું એક શાનદાર પ્રકરણ છે. તેજ વેળાનાં રોપાયલાં બી, આજે ફળવાની અણી ઉપર છે.

ખયર, તંત્રીપણના દ્વર તરફ દુકં સમય માટે હવે પાછા ફરીએ. “તુર્કોની પસંદગી”વાળા ઇતિહાસ અગાઉ, મુહમ્મદઅલીને પંજાબના તે વેળાના ફિરઅવન સર માઈકલ ઓડવાયર સાથે “કોમરેડ” ના અમુક લેખો સંબંધી કલમી બાથંબાથ થઈ હતી.

મુહમ્મદઅલી ઝફરઅલીના બચાવમાં

“પ્રેસ એક્ટ” હેઠળની હિન્દી તંત્રીઓની હાડમારીઓમાં મુસલમાન મઝહુબો વધારે પ્રખળ હતા. એ મઝહુબોને મોખરે “ઝમીનદાર”વાળા ઝફરઅલીખાન હતા. એ, હિન્દુસ્તાનના લુણહરામ નવકરના પ્રતાપ! વારંવાર એમની બારે બારે રકમો, ઝમાનત તરીકે હતી તે અમાનત ન થઈ અને ઝખ્ત થઈ. મ્હોટા પ્રેસો ઝુંટવી લેવાયા. નઝરબંદ થયા અને છેવટે કુચમાં હડસેલાયા. હિન્દમાં કદી કોઈ તંત્રી ઉપર આવા સિતમો યુઝ્યા ન હતા. અને એ ખાસ ઇનાયતોના કંઈક કારણો પણુ હતા. ઝફરઅલી તંત્રી થયા અગાઉ અને ઓડવાયર ગવર્નર થયા અગાઉ, હયદરાબાદમાં હતા. ખતેની ત્યાં, ઝફરઅલીની કટાક્ષમય કવિતાઓને પરિણામે કંઈ લેદે થઈ ગઈ હતી, અને તેની જમેઉધાર.

સીધી થવી રહી ગઇ હતી. ઓ'ડવાયર ગવર્નર શું થયા હતાં તે જાણી ગળને નખ ઉઘાડી. થવાનું શરૂ થયું.

એન્ડર્સનના સાથે અધિકારીઓ

“કોમરેડ”માં ઝફરઅલીનો અચાવ વારંવાર મુહમ્મદઅલીની લેખણી કરતી રહેતી હતી. અને ઓ'ડવાયરી ખફીના વાળ “કોમરેડ” અને “કોમરેડ”ના તંત્રી અને ઉપર ઘેરાતા હતા. અતે એ વર્ષ પછી વર્ષ. તેનો પહેલો ઝપટોજ અહિં નોંધવો છે. જેનું પરિણામ ધણું રમુજી હોવા ઉપરાંત, ઓ'ડવાયરની સંપૂર્ણ હાંસી અને હારમાં આવ્યું હતું.

ગવર્નર, મુહમ્મદઅલીને આંજી નાખવા, ઝફરઅલી વાળી ચર્ચાના તેમના એક બે ભેખોમાં કહેવાતી થાપો ઉપર લક્ષ દોરતો એક પત્ર લખ્યો અને તે ખેંચી લેવા અને તે બદલ દિલગીરી દેખાડવાનો દબી આપામાં હુકમ કર્યો. મુહમ્મદઅલીએ તરતજ એ પત્રને ઝપટી લીધો અને તે ઉઠેટા પોતા ઉપર ઝુટો આક્ષેપ કરનારો છે એમ જવાબ વાળ્યો. ખીજને ભેરવવા જતાં ઉઠેટા પોતેજ ભેરવાઈ જવાની અને કહેવતમાં કથાયું છે તેમ “પુત્ર લેવા જતાં પતિ ખોઈ ખેસવાની” ઓ'ડવાયરની આપાદ ગત થઈ, અને તેને સામે મુઆશી માગવી પડી. આ આખી ચર્ચાનો “કોમરેડ”માં પ્રસિદ્ધ થયેલો પત્રવ્યવહાર અને તેની ઉપર મુહમ્મદઅલીની નાશકારક ટીકાઓ અત્યંત રસીય વાંચન પુરું પાડે છે. એની ઉપર “વસ્સલામ” લખતાં તેમણે જે ટીકાર કરી હતી તે, નહિ વિસરાય એવી છે.

“આ ચર્ચામાં એક ઉપયોગી બાબ છે જે નામદાર લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર હજી પણ શીખી સકે છે. તે એ છે કે કોઈ તંત્રી સાથે કદી ચર્ચામાં ઉતરવું નહિ. ઉતર્યા તો ભોગજ બાગ્યા સમજવા. આ વેળા થઈ તેવી તમારી હમેશા ખુરી વહે થવાની.”

“કોમરેડ” ના યુદ્ધ-અંકો

યુરપી લડાઈ જાગવા પછી “કોમરેડ”ના પંદરેક અંકોજ નીકળ્યા. “તુર્કોની પસંદગી” હું ઉપર જણાવી ગયો તેમ “કોમરેડ” માટેજ નહિ પણ “હમદર્દ” માટે સુદ્ધાં, મવતની પસંદગી હતી. પણ એ સઘળા યુદ્ધ-અંકો સોનાને વઝને ખરીદવા અને ઝિન્દગીભર સંધરવા જેવા છે. દુન્યાબરના તે વેળાના ઉત્તમોત્તમ પત્રોના ઉત્તમોત્તમ યુદ્ધ-સાહિત્યનો ગર અને માવો એ અંકોમાં રક્ષિત છે—અને તે, વિચાર અને સમાચાર ઉભયને અંગે. ખુદ મુહમ્મદઅલીના “The Campaign” ને મથાળે આવતા લાંબા અડવાડિક લેખો એટલા તો રસીલા અને લશ્કરી જ્ઞાનથી, લડાઈના દાવપેચની જાણ અને બારીક જુગોળ-જ્ઞાનથી ઓતપ્રોત હતા કે વાંચનારને વારંવાર એમજ વિચાર ધ્રુટ્યા કરતો કે એ લેખક, કલમનો ધણી હોવાને બદલે જો તદ્દ્યારનો ધણી હોત તોય કેવો મહાન અને સફળ જનરલ થઈ સકયો હોત ! એ લેખોમાં ચાલુ લશ્કરી હારજીતોની તુલનાઓ અને સમજણો આવતી હતી, અને લડાઈમાં બનતા બનાવો ઉપર એવી ટીકાઓ કરવામાં આવતી હતી કે વાંચક જાણે લડાઈના મયદાનમાં પોતે કભો રહી સઘળું નજર નઝર જોઈ રહ્યો છે ! વળતામાં વાંચકને પણ એમજ ભાસ થતે કે એ તુલનાઓનો લેખક જાણે લડાઈના લશ્કરી મયક ઉપરથીજ એ સઘળું લખી રહ્યા છે ! માશા અલ્લાહ.

મુહમ્મદઅલીના યુદ્ધ-લેખો

એ લેખો દેશ આખામાં પંકાયે હતા. તે એટલે લગી કે રૂટર અને એસોસિયેટેડ પ્રેસવાળાઓ સુધ્ધાં દિલ્હીથી વારંવાર તેમાં આવેલ અભિપ્રાયોના તારો છોડતા હતા. મદ્રાસના “ધી હિન્દુ” અને મુંબઈના “ધી ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” માં પણ એવા તુલના-લેખો

અઠવાડિયે અઠવાડિયે આવતા હતા. એ બે અપવાદો સિવા, એ કળામાં મુહમ્મદઅલી સાથે હિન્દમાં તો કોઈ સ્પર્ધા નહોતોજ કરી સક્યો. અને એ બે પણ “કોમરેડ”ને ભાગ્યેજ કદી કુદી ગયા હોય. સરકારી વર્તુળોમાં એ લેખો ચીવટથી વંચાતા હતા. અને તે બદલ મુહમ્મદઅલી સત્તાવાળાઓની નજરમાં પ્રિય હોવાને બદલે ખુંચતા હતા. “કોમરેડ” દેખાતી રીતે તો “તુર્કોની પસંદગી”ના લેખ માટે ગુંમળાવી દેવામાં આવ્યું પરંતુ લડાઈની એ લેખ-માળા પણ તેના પુનર્નુ એક કારણ નહોય, એ માની સકતું નથી.

મન અઝાં હુરને રોઝ-અફઝું કે યુસુફ દારત, દાનિરતમ
કે ઇશક, અઝ પદ્એ અસમત બિર આરદ ઝુલ્ફાખારા.

ગાયકવાડના બચાવમાં

“કોમરેડ”ના બીજા યાદગાર લેખોમાં તે લેખમાળા પણ મણાવવીજ જોઈએ, જે મુહમ્મદઅલીએ દિલ્લી દરબારની સલામી વેળાએ મહારાજા ગાયકવાડના શહેનશાહ જયોર્જ સાથેના વર્તન વિષેની ચર્ચા સંબંધી લખી હતી. ગાયકવાડ સામે વર્ષોથી બક્ષાઈ અને ભરાઈ રહેલા ગોરાઓ માટે તે, એક વારંવાર નહિ આવે એવી તક હતી, જે તેમણે મનમાનતી રીતે સાંધી. બિચારા મહારાજા સામે હુમલાઓ ઉપર હુમલા હતા. ગીધો મુર્દાઓને અને શિયાળ શિકારને ફાડી ખાય છે તેમ સઘળા, સઘળા દિશાઓમાંથી, એ બેકસને ફાડી ખાઈ રહ્યા હતા અને તેનો એકે મદદગાર ન હતો. કારણ કે શહિનશાહની શખસીયત વચ્ચે હોવાથી મહારાજાના બચાવમાં બે બોલ બોલવાની કોઈનામાં હામ ન હતી. મુહમ્મદઅલી, પોતાના ગાંઠ કાલના એ આકાની મદદે ધાયા અને એવી કાબિલિયત, ધમશ અને નિડરતાથી તેમનો બચાવ કર્યો કે શત્રુઓ અબોલ બની ગયા અને દિગમુદ રહી ગયા !

“કોમરેડ”ની બીજી યાદગારોમાં મિસ કોર્નાલીઆ સોરાયજી નામની સુશામદખોર હાફકાર્ટ લેખિકાની લેવાયલી ખબર પણ ખુબ સ્પષ્ટી છે. કલકત્તાના “રેઈટસમેન”માં ગોરાઓની કાળાઓ ઉપર જન્મસિધ્ધ પ્રસરસાઈનો દબવો કરનારા લેખના જવાબો પણ તેરલાજ દાંતતોડ છે. અહિં મુહમ્મદઅલીનો ફિલસુફી રંગ દેખવાની વાંચકને પહેલીજ તક મળે છે.

“હમદર્દ”

બીજું નોંધવાનું તો થાયું છે પણ તે લંગાણની ખડકે જતું કર્યેજ છુટકો. “હમદર્દ”નો રંગ “કોમરેડ” કરતાં કેવળ જુદોજ હતો. એ ઉર્દુ દૈનિક આમ વર્ગ માટે કાઢવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે “કોમરેડ” ખેશક ખાસ કેળવાયલા વર્ગ માટેનું અંગ્રેજી અઢવાડિક હતું. અફસોસ છે કે “હમદર્દ”ની સેવાઓની મુખ્તિસિર નોંધ પણ અહિં લેવા માટે સ્થાન નથી. નિકર, ઉર્દુ અખબારનવીસીમાં અંગ્રેજી ભાષાના એ અંગ્રેડ અધિપતિએ પણ કેવા કેવા પુષ્પો ખીલ્યાં, તે દેખાઈ આવત. એકજ વાત અને બસ. “હમદર્દ” ટાઈપમાં છપાતું પહેલું ઉર્દુ દૈનિક હતું અને મુહમ્મદઅલીનો એ કંઈ નહોતો મુનોસાહસ ન હતો. કમનસીબે એ અખતરો નિષ્ફળ નીવડ્યો. અને હમદર્દને પાઞ્ચળથી પ્રચલિત “લીથો”માં છપાવતું પડ્યું. મુહમ્મદઅલી માત્ર દિશાજ-અને ઉર્દુ છાપકળામાં મુન્શારાની એક અગત્યની દિશા-દેખાડી ગયા.

એવા સાહજ-દિલ અને સાહજ-દિમાગ તંત્રીને મુશ્ક અને મિશ્કત આજે રડી રહ્યાં છે.

મુ.હમ્મદ.અલી

જીવન-સાર
અને
ચરિત્ર-ચિતાર

૩

વકતા

“ઇન્ન મિનલ ખયાનિ લસિહરા !”

(સાચેજ, વાણીમાં જદ્દ છે !)

—હ.દીપ

પૂરે હક વો શરૂએ અન્વર હય, જો યુજી સકતી નહીં;
 હય ખુદ હાકિઝ, ચરાગે રહયુઝારે બાદકા !
 અઝમે આશિક હય ખુદ અપની કામયાબીકી દલીલ;
 નામબી લેના ન હરગિઝ કોશિશે બરબાદકા !

.....

તકવાકે બચ્દ ખવદ્ કહાં, દુઝન ફિર કહાં ?
 આલમહી ઇક જુદા હય વો, રંજે મહનસે દર :

.....

યે નૂર ખુદાકા હય, યુજહાએ ન યુજહેગા !
 કુછ દમહય અગર તુજદમે, તોઆ ! તૂબી યુજહા દેખા !

.....

તુમ યૂંહી સમજહના, કે ફના મેરે લિયે હય !
 પર ગયબ્સે સામાને બકા, મેરે લિયે હય !

મુહમ્મદ અલી

વક્તા.

હિન્દના મહાન વક્તાઓ.

અને આપણા આ અભ્યાસના નાયક, જેવા અજોડ તંત્રી અને પત્રકાર હતા તેવાજ અનેરા વક્તા અને ખતીબ (ભાષણકાર) પણ હતા. સામાન્ય રીતે જે ક્લમ ઉપર કાબુ ધરાવે છે તે જ્યાંનનો ધણી નથી હોતો. જેની જ્યાંન ચાલે છે તેની લેખિણી નથી ચાલતી. બંનેને ઘસી તરીકે આજ્ઞા કરી સકનાર, બંનેથી ફાવે ત્યારે અને ફાવે તેવી સેવા લઈ સકનાર વિદ્વાનો અને નસીબદારો દુન્યામાં ઓછા હોય છે. મુહમ્મદઅલી તેવા ઓછાઓમાંના એક હતા; એવા એકકાઓમાં એકલા હતા. આપણું આજનું હિન્દુસ્તાન, ગઈ કાલના અરબસ્તાન પેડે ખુદાનું ફઝલથી, બદ્-ખ્યાન વક્તાઓથી ખાલી નથી, ભરપુર છે. દરેકે દરેક પ્રાંતમાં, દરેકે દરેક જ્યાંનમાં. બંગાળના સિદ્ધે પોતાની પહાડી ગર્જનાઓથી અને હિન્દની યુલયુલે પોતાની ગીતમય હાકલોથી હિન્દુસ્તાનજ નહિં, ફિરંગિસ્તાન પણ ગળવી અને જગાડી, ચમકાવી અને ચેતાવી દીધાં હતાં; શાપૂરજી સકલાતવાળા બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની અત્તસો યુનનદાઓની ઠઠમાંજ નહિ આખા ઇંગ્લેન્ડના મેકસટનો અને મેકડોનલ્ડો, લોઈડ જ્યોર્જે અને બીવરજીકો, ચર્ચિલો અને કૂકો જેવા ધીમાન ખતીબો અને વક્તાઓની સફમાં—અને તેમનીજ ભાષામાં, ડઝનોથી ચઢે એવા છે અને ખરેખર, એકથી પણ ઉતરે એવા નથી. અહિં હિન્દમાં, આજે અશરફઅલી આત્મિક દુન્યામાં ફાવે ત્યારે હઝારોની મેદનીને લઈ જઈ, તેમની આંખોમાંથી મોતીનો વરસાદ વરસાવી સકે છે, અખુલ ક્લામ નિશ્ચયો કરાવી સકે છે, અહમદ સઈદ વિચારો ફેરવી સકે છે, અબ્દુલ માજિદ ચિત્ત ચોરી સકે છે, જ્વાહિર મુંડી-ચાદીઓને ધ્રુજવી અને મઝદુરોને અધીરા બનાવી સકે છે, વલ્લભભાઈ

વાણિયાઓને સિપાહીઓ, વેપારીઓને ક્ષત્રીઓ તથા ખેડુતોને સાધુઓ અને ત્યાગીઓ બનાવી સકે છે. એવા એવા અન્નેડ વાણીવીસની પદ્મણુ આજે ભાગ્યેજ દુન્યામાં ખીજે કરશે હશે. એવા સહચરોની સફમાં મુહમ્મદઅલી પણ કોઈ હતા; મુહમ્મદઅલી પણ એક હતા. અને ખૂખીએ છે કે બપ્પે ભાષાઓમાં, ઉર્દુમાં પણ અને અંગ્રેજીમાં પણ.

આપણા નામદાર આકા (સલ.) ની એક વ્યાખ્યાનુસાર ઉચ્ચ અને ઉચિત કવિતા તે છે જેમાં ઉદાપણ હોય અને ઉચ્ચ અને ઉત્તમ વાણી તે છે જેમાં જાદૂ હોય. મુહમ્મદઅલીની કવિતા પણ ઉદાપણ પૂર્ણ હતી.—જેને વિષે મ્હેં આગળ અનેકવાર અને અહિં તહિં ઘણું લખ્યું છે અને અહિં પણ હવે પછી કંઈક લખીશ—અને વાણી પણ જાદુ જયમ અસરવાળી હતી—જેના થોડાક યુનંદા દ્રષ્ટાંતોજ અહિં આપી દેવા બસ થશે.

“ત્રણ મિનિટ”ના અડધો કલાક !

૧૯૨૦ માં ખિલાફત ડેપ્યુટેશન લંડન હતું ત્યારે ઈંગ્લેન્ડમાં મજદુર પક્ષની મોટી વાર્ષિક પરિષદની ખેડકો ભરાઈ હતી અને તેમાં મુહમ્મદઅલીને તથા કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે નામદાર વિકૃલભાઈ પટેલ તે વેળા લંડનમાં હતા, તેમને નોતરવામાં આવ્યા હતા. બંને સાહચો મિ. જ્યોર્જ લેન્સબરીની સાથે—જેઓ તે વેળા “ઇઇલી હેરલ્ડ” ના તંત્રી હતા અને હાલમાં બ્રિટીશ બાંધકામ ખાતાના વજીર છે—પરિષદમાં હાજર થયા. હિન્દી માગણીઓ અને ખિલાફતી લાગણીઓ આ સમય પક્ષના યુનંદાઓ સમક્ષ પેશ કરવાનો મુહમ્મદઅલી માટે આવો મવકો ફરીવાર તહિં આવે એવો હતો. અને મવકા સરી જવા દે તે મુહમ્મદઅલીજ ન હોય. તેમણે બોલવાની પરવાનગી માગી. પરિષદના પ્રમુખ મી. આર્થર કુક હતા જેમની લોખંડી વક્ત્રણ મથકુર છે.

તેમણે મહા મહેનતે મુહમ્મદઅલીને ત્રણ મિનિટ આપી. પરિષદનું
 એકમાત્ર અત્યંત લાંબુ હોવાથી અને યાસે સમય ન હોવાથી વધુ
 વક્ત આપી સહાય એમ નહતું. આપણા વક્તાને તો વક્ત બોલતો
 હતો; પરવાનગીજ બસ હતી. કોઈ બીજો એમની જગ્યાએ આ
 હદ બંદીથી કાં અડળાઈ જત કાં બોલતોજ નહિ. મુહમ્મદઅલીએ
 ક્યુવેચ કર્યું. આરંભના વાક્યોમાં એત્તઓ ઉપર જાદૂની છુરકી નાંખી
 દીધી. જ્યારે ત્રણ મિનિટ ખલાસ થઈ ત્યારે પ્રમુખની ઘંટડી વાગી.
 હોલની ચોમેરથી “આહુ રાખો!” “બોલવા દો!” “બોલ્યા જાઓ!”
 ના સાદો સંભળાયા. મીઠું કુકું લોટું મીણુ થયું. તેઓ પરિષદની
 સામાન્ય ઇચ્છાને નમ્યા. મુહમ્મદઅલી પુરા અડધા કલાક લગી બોલ્યા!

“ધી ટાઇમ્સ” (લંડન) જેવા દુશ્મન પત્રે પણ આ વાણી-
 જાદૂની સચિત્ર નોંધ લીધી હતી અને વક્તાના અંગ્રજી ભાષા ઉપરના
 અસામાન્ય કાબુના પુષ્કળ વખાણુ કર્યા હતા. અને વાત પણ એજ
 છે કે લંડનના જુદા જુદા પ્રસંગો અને વિષયો ઉપર અપાયલા તેમના
 સંખ્યાબંધ ભાષણોમાં, આ ભાષણ “ગોળમેજ પરિષદ”માં અપાયલા
 તેમની ઝિન્દગીના છેલ્લા ઐતિહાસિક અને યાદગાર ભાષણથીજ ફક્ત
 હિતરતું છે.

આર્થિનિયનોને હંકાવી કાઢ્યા

બીજો અઠવાડિયે તેમણે પેરિસમાં પણ એક યાદગાર ભાષણ
 આપ્યું. ત્યાંના ટાઉન હોલમાં તે અપાયું હતું, જે ફ્રેંચ પાટનગરના
 અંગ્રગણ્ય નાગરિકોથી ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. મુહમ્મદઅલી તુર્કીમાં
 આર્થિનિયનોના વસવાટનો સવાલ સમગ્રની રહ્યા હતા અને કહેવાતી
 આર્થિનિયન કતલની હકીકત બચાવ કરી રહ્યા હતા. તે દરમિયાન
 હોલમાં ભરાઈ બેસેલા બે ત્રણ આર્થિનિયનોએ ભાષણમાં ખમ્મશ નાંખ્યું.

વક્તાએ તેમને સાંભળવાની વિનંતિ કરી કહ્યું કે ભાપણને છેડે હું તમને બોલવા ઇચ્છી કે તમારા સવાલોના જવાબો પણ આપીશ. તેઓ વધારે ગરબ કરવા અને ગાળો ભાંડવા લાગ્યા. મુહમ્મદઅલીએ સભા જતોને ઉદ્દેશી કહ્યું કે:-

“ બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ! તમેજ કહો કે જ્યારે બે ત્રણ આર્મિનિયનો, પરદેશમાં આટલી સરઝોરી કરી સકે છે તો પોતાના દેશમાં જ્યાં તેઓ લાખોની સંખ્યામાં છે, કેવી કેવી શરારતો રમતા હશે ? ”

આ શબ્દો સાંભળતાંજ સભાજનો રંગમાં આવી ગયા. અને આર્મિનિયનોને બળઝોરીથી બહિર કાઢી મુકવામાં આવ્યા. જ્યારે તેઓ બહિર ગયા ત્યારે મુહમ્મદઅલીએ વળી પાછી ટકોર કરી કે:-

“ આપણને આશા રાખવા દો કે તુર્કીમાંથી પણ આ દેશદ્રોહી ટોળાને એવીજ રીતે પાણીયું આપવામાં આવશે. ! ”

આ કટાક્ષ પણ, આગલા ટાણા પેડે જ ચોમેરથી હસાહસ અને તાળીઓની ખંડણી પામ્યો.

જિન્નાહ અને “જવહર”ની ભાષણ-સ્પર્ધા

ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ લીગની ૧૯૨૭ ની બેઠક સૈયિદ રઝાઅલી સાહબના પ્રમુખપણા હેઠળ મુંબઈમાં ભરવામાં આવી હતી. બેઠક દિવસે ઝોબ ચિપેટરમાં મળતી હતી. અને સપ્ટેમ્બર ૨૯ કમિટી રાત્રે સેવોય ક્લબમાં મળતી હતી. બીજા દિવસની બેઠક પછી રાત્રે સપ્ટેમ્બર ૨૯ કમિટીમાં કોહાટવાળી દરખાસ્તના ખરડા ઉપર મુહમ્મદઅલી જિન્નાહ અને મુહમ્મદઅલી ‘જવહર’ વચ્ચે ખુબ ટપાટપી થઈ અને મોડી રાત સુધી-સગબગ સવાર સુધી-ચર્ચા ચાલ્યા અને વાટાઘાટ થયા છતાં.

સમજીતી થઈ સકી નહિ. ઠરાવ જિનાહનો હતો, સુધારો 'જવહર' નો હતો. બને મક્કમ રહ્યા. છેવટે એ નક્કી થયું કે બીજો દિવસે રહાંજે લીગની ખુલ્લી બેઠકમાંજ એ વિષય ચર્ચાય અને ખુલ્લે મતે ત્યાંજ ફયસલો થાય.

સપ્તજેકટસ કમિટીમાં જિનાહની ધમ્મીજ રપષ્ટ બહુમતી હતી. મુહમ્મદઅલીને પોતાના વાક્યાતુર્ય ઉપર વિશ્વાસ હતો. બીજો દિવસે મગરિય પછીની બેઠકમાં મી. જિનાહે એ ઠરાવ ધમ્મીજ કાબિલીયતથી એક ઘણે ભાગે કેળવાયલા વર્ગની મજલિસ સમક્ષ પેશ કર્યો. કેળવણી વર્ગ એટલા માટે કે એણે ઇન્ડિયા મુસ્લિમ એજ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ પાસુ એજ સપ્તાહમાં એજ થિયેટરમાં ચાલુ હતી. સાહિબઝાદા સર આફતાબ અહમદ મહુમ, મવલાના હુસીયુરહમાન શેરવાની, ડૉ. શફિઅત અહમદ, સૈયિદ ગુલામબીક 'નયરંગ' મવલાના ઝફરઅલી, એરિસ્ટર બરકતઅલી, મવલવી રશીયુદીન વગયરહ વગયરહ ધણુ ખુશુગો હાજિર હતા. એ સઘણ મુહમ્મદઅલીની વિરુદ્ધ હતા. અલીમદ પાર્ટી વિરુદ્ધ હતી, હયદરાબાદ પાર્ટી વિરુદ્ધ હતી, મુંબઇ પાર્ટી લગભગ અડધી વિરુદ્ધ હતી.

મી. જિનાહનું બાપણુ અસરકારક હતું. તે પુરૂં થયું ત્યાં સુધી સભા આખી ઉત્સાહભરે તેમની સાથે હતી. મવલવી રશીયુદીને ટેકા આપ્યો અને ઉર્દુમાં બાપણુ ક્યું. ત્યાર પછી મવલાના શવકતઅલીએ વિરોધમાં પહેલ કરી. તેઓ એક મુખાલિફ વાતાવરણમાં બાણે એક "એડવાન્સ ગાર્ડ" નું કામ કરના હોય એમ લાગતું હતું. કારણકે વાત યાદ રાખવી જરૂરી છે કે આ દિવસો અલી પિરાદરોની લોકપ્રિયતાના નથી તેઓ, ચાર વર્ષ ઉપર હતા, તેવા માનીતા નથી અને ખાસ કરીને નેતાઓમાં તે હજી વધુ અળખામણુ છે. અહિં વળી લીગના

આજના પ્રમુખ તો તેમના ખાસ દુસ્મન છે. દુકમાં જિન્નાહ સાહબના હમ્મામ હરીફ 'જવહર' સાહબ, 'મ્હોટા ભાઈ' ખેસતાંજ,

“અબ જિઝર થામ કે બચ્હો મિરી ખારી આઈ !”

કહેતા ઉઠ્યા, અને વાણી-જાદુના જવહરો ખરવા અને વિખરવા લાગ્યા. તેમણે પ્રથમ ઉર્દુમાં ચલાવ્યું. લોકોએ તેમને શાન્તિમાં સાંભળ્યા. પાંચ મિનિટમાં તો તેઓ સઘળા એવી ભુરડીમાં આવી ગયા કે મુહમ્મદઅલીને વાક્યે વાક્યે તાળીઓ અને સ્વિકાર-ગર્જનાઓ વડે દાદ અપાવા લાગી. બાપણુ અડધું ઉર્દુમાં અને અડધું અંગ્રેજીમાં હતું (કદાચ મીઠું જિન્નાહને સમજાવવા માટે, કે તેઓ ઉર્દુ જાણતા નથી.) મુહમ્મદઅલી ખેસી મયા ત્યારે જહાસનો ઉત્સાહ એટલો અપુર્વ હતો કે તે શબ્દોમાં વર્ણવી સકાવવો અશક્ય છે. જોત જોતામાં શું થી શું થઈ ગયું ! “મિઠું જિન્નાહ જવાબ વાળવા ઉભા થયા ત્યારે, તેમના જેવો પણ, કે અનેજ બોલી રહ્યો છે એમ સાફ જણાઈ આવતું હતું. પોતેજ પોતા ઉપરનો વિશ્વાસ ખોઈ ખેસ્યા હોય એમ લાગતું હતું. જિન્નાહ જિન્નાહજ ન હતા. અને તેઓ જે બોલતા હતા તે જાણે મુંગા કાનો અને પહેરા અંતરો ઉપર પડતું હતું. અંતે જ્યારે મતો લેવાયા ત્યારે તેમના પુરાણા શત્રુ મવાવી રફીઉદ્દીન સિવા આખા થિયેટરમાં તેમનો એકે મિત્ર ન હતો. મિસીસ જિન્નાહ પણ નહિ ! આરંભમાં હરકોઈ તેમની સાથે હતો. અંતમાં એકજ. આરંભમાં ભાગ્યેજ મુહમ્મદઅલી સાથે કોઈ હતો અંતમાં ભાગ્યેજ કોઈ વિરુદ્ધ હતો. કુલ એ છે કે આ મયદાન મુખાલિકોથી ઉપર કહ્યું તેમ ઉભરાઈ રહેલી મેદનીમાં આવી શાન અને સફળતાથી સર થયું હતું. આ છે વાણીના જાદુનો કરિશમો !

કોઈ “હિન્દની યુલયુલ” પણ કહેવાય છે ના ? વાણીની તે જાદુમરણી પણ ત્યાં હાજિર હતી. તેણે પણ એ તમાશો સાંભળ્યો

અને હરિજિની તે ખાસ મિત્ર થાય છે. તેના અંતર ઉદ્ગારો શું હશે તેનું નામ સરોજિની નાહડુ. જી. કે. નરીમાન સાહબ પણ જોતા અને સાંભળતા હતા. તેમણે પોતાની સુધડ અને સુંદર શૈલિમાં આ દ્રશ્યને બીજેજ દિવસે દોરી દીધો. મિં જિત્રાહના ઘરેરા ઉપર શરમના શેરડા, મુહમ્મદઅલીની જાદુબયાની, સભાનો તેમની પ્રત્યે એક એક ઉભરી નીકળેલો અપુર્વ પ્રેમ વગયરહ સઘળુંજ. અને મને યાદીન છે કે આ વિદ્વાન પારસી ટીકાકારની ખંડણી વાંચ્યા પછી, હું માતું છું તેમ હરકોઈ માન્યા વિના નહિ રહે કે ઝોઅય થિયેટરમાં તે સ્થાને હાજિર રહેનારાઓએ વાણીનો તે ચમત્કાર જોયો હતો જે જિન્દગીમાં એક બે વારજ જોવામાં આવે છે અને જોયો હાજિર નહતા તેમણે એક એવો અનુભવ જોયો હતો જે કવચિત કવચિતજ મેળવી સકાય છે.

લખનીમાં મવલાના અમુક કલામ અને મવલાના મુહમ્મદઅલી વચ્ચેનું વાણી-યુદ્ધ એ અને જુઝુર્ગોના વાક્યાતુર્યનો એક એવોજ બીજો દ્રષ્ટાંત છે. ‘અલ-હિલાલ’ ના અધિપતિ અને ‘હમદદ’ ના તંત્રી વચ્ચેની એ મિત્રાચારી ભરી રસાકસી હતી. કિસ્સો અત્યંત દિલમસ્ત છે પણ લંબાણની પ્હીકે અહિં તે પડતો મુકયેજ છુટકો. અને એવીજ રીતે બીજા એવા સંખ્યાબંધ દાખલાઓ પણ વટાવી દેવાજ રહ્યા.

હાજિરજવાબી અને ટાંકણુ-શકિત

મુહમ્મદઅલી, બાપણુ દરમિયાન થતા વિરોધ-પડધાઓના કે બોલાતા પ્રસંસા-વેણોના જવાબો આપવામાં પણ ઉસ્તાદ અને એકકક્ષ હતા. ખરેખર, તેમની હાજિર જવાબો હયરત અંજેઝ હતી, એ સેંકડો બાપણોમાં દેશ આખામાં થયલી હાસ્ય-દુચક્ષો, કટાક્ષ-બાણો.

ટાણા-વેણો અને પ્રતિયુત્તરોની રસીલી બહોળા વેર-વિખેરનેજ કોઈ એક સ્થળે ભેગી કરી નાખે તો મોકળા સાહિત્યના ખઝાનામાં એક સુંદર પુસ્તકનો ઉમેરો થઈ જાય. એમાંનો પેરિસના બાપણુમાંથી આર્મિનિયનો વિષેનો એક નમુનો વાંચકોએ જોયો; ખીજા ક્યાં લગી ગણાવું? સુંદરમાં સુંદર જ્યાં સઘળું હોય તેમાંથી શું પસંદ કરું? એક કરાંચીના મુકદ્દમા વાળુંજ કોર્ટમાં અપાયલું તેમનું લાંબુ બાપણુ વાંચ્યો. એકલા તેમાંથીજ તમને એવા સંખ્યાબંધ રમુજ અને રસીલા દુચકા મળી સકશે. એક નમુનો આ રહ્યો:—

મુહમ્મદઅલીના બાપણુ દરમિયાન નામદાર જજ સાહબ કમનસીબે ઉંધી ગયા. કોઈએ તેમનું લક્ષ એ પ્રત્યે દોર્યું. શી કાલિલ એતકલ્લુશીથી તેમણે ટકાર કરી:—

“એમ પણ કહેવતમાં ન્યાયને આંધળો તો કહ્યોજ છે ના? તે હવે ઉંધી જાય તો શી હરકત છે?”

એવીજ રીતે બંધ બેસતી ફારસી ઉર્દુ કડીઓ અને પંક્તિઓ પોતાના બાપણુમાં તેઓ એટલી તો છુટથી અને લગભગ પ્રેરીત મોકળાપણાથી ટાંકતા કે સાંભળનારા હયરતમાં પડી જતા. એવી ટાંકણુ-શૈલિ કંઈ નવી નથી. ઉર્દુમાં તે પ્રચલિત છે. મુહમ્મદઅલી એકલાજ કંઈ તેનો ઉપયોગ કરનારા નહતા. પરંતુ ખુબી એવી ટાંકણુમાં છે જે વિષયને એકદમ ‘ફિટ’ બેસતી હોય અને તેઓ હરહમેશ એવીજ કાવ્ય ટાંકણો ટાંકતા હતા. અસહકાર એક ગંભીર રમત હતી. સરકાર પ્રત્યેની ઉઘાડી બે વફાઈ બયબીતજ હોય. પણ જ્યારે ૧૯૨૦ માં ગાંધીજીએ તે દેશ આખામાં આરંભી ત્યારે મુહમ્મદઅલીએ તેના ગુણો અને કારણો સમજાવી લાખોની શ્રોતા-મેદનીમાં કેવી બંધબેસતી અને અંતરે ખોસાઈ જતી કડી ટાંકી કે:—

હાં, વો ખુદા પરસ્ત હય ! જાવ વો એવકા સહી !

નિસ્કો હો દીનો દિલ અઝીઝ, ઉસ્કી ગલીમેં જાએ કયું ?

(આ વિષયને—એટલે મુહમ્મદઅલીની અદ્ભુત-ટાંકણુ શક્તિને
એક એક નોખા લેખ દ્વારા “સાદિક” માસિકના રમઝાન અંકમાં ચર્ચા
છે. વધુ ઉદાહરણો ઇચ્છનારા રસિકોએ તે વાંચી લેવા કૃપા કરવી.)

લેખન અને ભાષણ સાહિત્ય સંઘરવાની હુકુમત

મુહમ્મદઅલીનું લેખન-સાહિત્ય, મુલક અને મિલ્લત માટે એક
ઉમદા ખજાનું છે અને ખુશીની વાત છે કે તે સુરક્ષિત છે. ગમેતેવી
વિખરાયલી દશામાં હોય છતાં તેને એકકું કરવાનું કામ કઠિન નથી;
ખરેખર અસંભવિત તો નથીજ. તેમનું ભાષણ-સાહિત્ય
પણ તેમના લેખન-સાહિત્ય જેટલીજ અગત્યતા ધરાવે છે.
ઘણું કરીને એ અર્થમાં તેથીએ વધારે અગત્યતા ધરાવે
છે કે નઝરખંદીના સાડા ચાર વર્ષ પછીની તેમની ઉમ્મના
અગીઆર વર્ષ, દેશના ઇતિહાસ અને તેમના જીવન, ઉભયના બહુજ
તુફાની વર્ષો છે. અને એ અરસા દરમિયાનજ તેમણે બોલેલું ઘણું
ખડું બોલાયું છે. એ અરસા દરમિયાન તેઓ ફરીવાર તંત્રી થયા—
“કોમરેડ” અને “હમદદ” પુનઃ ચાલુ થયા-એ વાત ખરી. પણ એક
તો તે ઘણી મુખતસિર મુદત માટેજ અને બીજું તેમની લગભગ
ચાલુ બિમારીઓને લીધે એ ટુંક મુદતમાં પણ તેમની પોતાની લેખિણીએ
જુજ જાજજ લખ્યું છે. અને ખરેખર એટલું તો નથીજ લખ્યું જેટલું
તેમની જીભે બોલ્યું છે. વળી “કોમરેડ”- “હમદદ”નો બીજો દ્વર કડી
અને આકરી ચર્ચાઓથી ભરપુર છે જેના પણ તેઓ, હું આગળ
સમજાવી આવ્યો છું તેમ, અજોડ ઉસ્તાદ હતા. ભાષ્યેજ કોઈ એવો
તેમનો મધકાસનો નેતા-સહચર હશે જેની જોડે તેમને તીક્ષ્ણ મતભેદો

ન હોય. સંખ્યાબંધ મીઠા સંખ્યા તુટી ગયા હતા. મતનો હક હરકોઈને છે. તેમના અભિપ્રાયો અને વિચારો તેમના પ્રમાણિક મિત્રોને અનુસરીને હતા; અન્યોના મતા અન્યોની મતી અનુસાર હતા. એ તેમની બીમારીઓ અને આર્થિક બખેડાઓને લાખનેજ હોય. પણ બાણે આખા દુન્યા જોડે લડાઈ હતી અને પોતાનાજ એક હક્કની શિશ્વરનું અમલમાં બાણે પોતે ભાષાન્તર થઈ ગયા હતા:—

તવ હોદ તો ચે હય કે ખુદા હથમેં હાલે.

“ચે બંદા હો આલમસે ખડા મેરી લિયે હય!”

એવી ચર્ચાઓમાં,—ગયર મુસ્લિમો સાથેના ઝગડાઓ બાદ કાઢતાં —ખાળ હસન નિઝામી સાહબ સાથેની બાથબાથ અત્યંત આકરી, અને અંગત કટાક્ષો, આક્ષેપો અને બાણા—ટાણાઓના નમક અને મરી મસાલાથી ભરચક હતી અને ધણું કરીને સૌથી લાંબી હતી. ઝફરઅલી (“ઝમીનદાર” વાળા) સાથેની જંગ ગચ અને પચ (નઝમ અને નથર) બંનેમાં લાંબા કાળ લગી ચાલી હતી બંને ચાલુજ રહ્યા કરતી હતી. તેમાં ખાટું મીઠું ધણું હતું એ ખરું; પણ તે તુરો અને કડવી વાનીઓથી પણ કોરી રહી સડી ન હતી. સુલ્દી કુમુરી ચર્ચાઓ; કુખ્યાવાળા લેખો; સૈયિદ હબીબ “સિયાસત” વાળા સાથેના મતબોદો; મુરશીર હુસયન કિદવાઈ, છોટાણી, બરકતઅલી સાથેની તું-તાં વચ્ચે ગણાવી સકાય. એ દફન થયલા ફિલાઓને હવે યાદ કરવામાં સાર નથી. તેમને ચર્ચવામાં ફાયદો નથી. તેમને ગણાવવામાં મકસદ એજ હતી કે “કોમરેડ”-“હમદદ” ના બીજા દુકા દવરમાંથી એ ચર્ચાઓવાળા સાહિત્યને ઘાટી નાંખીએ તો મુહમ્મદઅલીનું બીજું સોપન બોણું ખાડી રહે છે—અને જે છે તે પણ સલામત તો છેજ. નઝરબંદી સુધીના મુહમ્મદઅલી, તંત્રી હતા અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે લખતા વધુ અને બોલતા ઓછું હતા. નઝરબંદી પછીથી મરણ—

પર્યાંતના મુદ્દમદઅલી, નેતા હતા અને તેથી બોલતા બહુ અને લખતા ઓછું હતા. ઉપર કહ્યું તેમ આનંદની વાત છે કે તેમનું લેખન-સાહિત સુરક્ષિત છે, તેનું સંગ્રહ કાર્ય કઠિન નથી, અને યકીન છે કે કોઈને કોઈ એ સેવા માટે દુકામાં બહાર પડશે નહીં. ઘણીજ દિલ્લીની સાથે કહેવું પડે છે કે તેમનું લેખન કરતાં પણ વધુ બહોળું અમિ વધુ આકર્ષક બાપણુ સહિત વિસ્મરણની વમળો તજે સદાને માટે લગભગ અદ્રશ્ય થઈ ગયું છે. કેટલુંક તો છેકજ ગયું કેટલુંક રહ્યું ન રહ્યું જેવું, એટલે છાપાના નમાલા અને અધુરા રિપોર્ટોથી લઈ અને તારી સકાય એવું છે અને ઘણુંજ થોડું—અને તે ઘણે ભાગે અંગ્રેજી-એવું હશે જે, કાળજી પુર્વક લેવાયલા દુકાફરી રિપોર્ટોને પ્રતાપે આપણને તેની, સંપૂર્ણ અને અસલ દશામાં તો નહિજ પણ લગભગ સંપૂર્ણ અને અસ્લ દશામાં મળી સકશે. જે સાહિત્ય સેવક એને એક ઠેકાણે સંગ્રહી લેવાનું બીડું ઝડપશે તેના સાહસને અગાઉથીજ દાદ આપવી રહી. તેનું કામ અત્યંત ખીકટ પણ છે અને અત્યંત કંટાળા ભર્યું પણ. છતાં તે થઈ સકે એટલું સંપૂર્ણ થયેજ છુટકો. કોઈને તે કરવુંજ રહ્યું. અને જે કશો તેણે બાપણુ-સાહિત્યની અને મુસ્લિમ-હિન્દની કદી ન વિસરાય એવી સેવા બળવી કહેવાશે.

સરકારી સી. આઈ. ડી. ના દુકાફરી રિપોર્ટોને વર્ષો લગી પડછાયા પેઠે મવલાનાની સાથે ફર્યા અને રહ્યા છે. તેમના ઘણા બાપણોના ઉત્તમ રિપોર્ટો જ્યાં કોઈ કને નહિ હશે ત્યાં સી. આઈ. ડી. ની ફાઇલોમાં તો હશેજ. એ ફાઇલોના ઉપયોગ અને લાભ આપણને નહિ મળી સકે કે ? કંઈ નહિ તો સાહિત્યની ખાતર એ પોલીસ ખાતું પોતાનો થોડોક સહકાર એ અંગે આપશે કે ?

મુ.હમ્મદ.અલી

જીવન-સાર
અને
ચરિત્ર-ચિતાર

૪

કવિ

“ઈન્નમિનશિશઅરે લહિકમહ”

(સાચેજ, કવિતામાં હતાપણુ છે।)

—હદી.ય

સુમકિન હય, નાલા જગસે રૂક બી સકે, મગર
હમપર તો હય વફાકા તકાઝા જફાકે અઅદ !

પહલે વ્હા દર્દે દિલ મૂનિસે જાં મુદલોં,
દર્દે જિગર અપકી બાર દેખિયે, કપતક રહે !

અય ચારાગરો ! ચારાગરીકી નહિં હાજત;
યે દર્દી દારૂએ શિક્ષા મેરે લિયે હય !

હો દુસ્ત-તલબ લાખ, મગર કુછ નહિં મિલતા;
હો સિદક-તલબ, ફિર અસરે આહે રસા દેખ !

કવિ

આગળ આપણે જોઈ ગયા કે મુહમ્મદઅલીને, દુન્યાએ પ્રથમ ચારજ-સાડાચાર વર્ષની તે ઐતિહાસિક નઝરઅંદી દરમિયાન-કવિ=શાધર તરીકે પણ ઓળખ્યા. અને તે, તેમની દરેક ચળવળ પેટે, એક નોખી અને નૂતન શાધરીના શાધર. એ નઝરઅંદી અગાઉ, આખી ઉંમરમાં તેમણે ભાગ્યેજ ત્રણ ચાર વાર કાવ્ય-મસદ્દાતમાં ઝિંપલાવ્યું હશે. અને તે, દિમામ-શક્તિ કસવા કિંવા તખીઅતના રંત તરંગ દેખાડવા માટેજ અને તેથી ગઝલ દારાજ.

કવિતાની મશહૂર વ્યાખ્યાઓ પણ જ્યારે સેંકડોની સંખ્યામાં વિકસાધ છે ત્યારે અણુગણી અને અપ્રચલિતની તો વાતજ ક્યાં થાય ? કવિની દૃશાને અંગે અને કવિતાની દિશાને અંગે, કવિના લક્ષણિંદુ અને કવિતાના લક્ષણને અંગે, ફિલસૂફના ધ્યેય અને ટીકાકારની તુલનાને અંગે, કવિના દેશ અને કવિતાની ભાષાને અંગે, અહિં જેમ ભિન્નતા અનિવાર્ય છે તેમ વિશેષતા પણ અપારજ હોવી જોઈએ. અને સાચેજ, આ સાગર એટલો વિશાળ અને અપાર છે કે કાવ્ય-વ્યાખ્યાઓની સંખ્યા કાવ્ય-ઉપાસકોની સંખ્યા પેટેજ અસંખ્ય હોવામાં ન્યૂનતા સાંગતી નથી.

કોઈએ એને “માપેલી ભાષા” કહી છે તો કોઈએ “સંગીતની બાણી.” કોઈએ એને “લાગણીનું વાહન” કહ્યું છે તો કોઈએ “હિંમિયોનું પ્રગટન.” કહી એ “પ્રેમની બોલી” તરીકે વર્ણુવાઈ છે અને કદી “પ્રેરણાની ઝખાન.” ક્યાંક એને “ગાંડનો લવારો” પણ ગણ્યો છે અને ક્યાંક “નવરાઓની કીડા” પણ.મશહૂર અંગ્રેજ સાહિત્યકાર આર્નોલ્ડે એને “જીવનની ટીકા” કહી છે અને અબ્યાસીઓમાં આર્નોલ્ડે જેવા ઉસ્તાદને એ ફરસો અત્યંત પ્રિય છે. મુહમ્મદઅલીની કવિતા, એ વ્યાખ્યાની

કસોટી ઉપર કસતાં—ખીજ અગણિત વ્યાખ્યાઓને મુકાબલે-લગભગ સો ટયની ઉતરે છે અને તેથી, કથનાના મુગજળના નિરર્થક દર્શનના આનંદ માટે નહિ પણ ઝિન્દગીના વ્યવહાર અને અમલી શિક્ષણ માટે અત્યંત ઉપયોગી અને પ્રેરણારૂપ છે આ પુસ્તકની સંક્રષિત હદોમાં, ખીજાં અગત્યના પ્રકરણોને ભોગે પણ આ ભાગ જતો નહિ કરવાનું એજ એક કારણ છે. અને શોક એ છે કે આવા ભોગે પણ, આ પ્રકરણ, સ્થળ સંકોચ ને લીધે પ્રસારવો જોઈએ તેટલા પ્રસારી સકાતો નથી. ૧૯૨૨માં મેં તૈયાર કરેલું અને “ઈન્સાફ” ના તંત્રી અઝીઝી મુન્શી ફહાખાન સાહબે પ્રસિદ્ધ કરેલું મુહમ્મદઅલીના કાવ્યોનું પુસ્તક “કિદ્દીના કાવ્યો” તેની તુલનાએ, પ્રસ્તાવનાએ અને તેના ભાષાન્તરો સહિત આપું ને આપું જો મહારા વાંચકો આ પ્રકરણના ભાગ તરીકે ગણી લે તો, તેમજ હું પણ દરેક પ્રકરણને આરંભે-અને કદી કદી વચમાં-તેમની કવિતામાંથી છૂટથી ઉતારા આપી રહ્યો છું તે ઉપરજ સંતોષ માની આ પ્રકરણમાં, એ મુશ્કિલથી રોકી સકાય એવી લાક્ષ્યને વશ ન થાઉં તો કંઈક સવળતા મળે ખરી.

કવિતાના કુર્ચાની અને હદીથી ધોરણને તો અહિં કોરે મુકયેજ છૂટકો. મુહમ્મદઅલીની ઘણી કાવ્ય-કડીઓ અને પંક્તિઓ એ ઉચ્ચ ધોરણને દીપાવે છે અને ખરેખર ઘણીજ ઓછી તેને લાંબા રૂપ છે છતાં તે ધોરણ જેને અમારા પુનિત પયગમ્મરે (સલ.) હિફ્તમત (હફાપણ)ના પાયા ઉપર ચડ્યો છે, એટલો ઉચ્ચતર અને આદર્શ છે કે આ ચરિત્રના નાયકની કવિતાને પણ-તેની ઇસ્લામ-ધર્મ અને ધર્મ-વૃત્તિ માન્ય કરવા છતાં-હું તો તેની ઉપર નહિજ કસું. શું તેમ નહિં કરવામાં મુહમ્મદઅલીને આપણે તલપુર પણ અન્યાય કરીએ છીએ ? નહિંજ.

આનોદિગ્ગની “ જીવનની ટીકા ” તરફ પાછા ફરતાં, એ કહેવાનું નજ હોય કે તેમાં, જીવનને બહોળા, સામાન્ય, સામાજિક, આત્મિક વગયરહ ભાવમાં લેવામાં આવ્યું છે, વ્યક્તિ-જીવનના અર્થમાં નહિ. મુહમ્મદઅલીની કવિતાની ખૂબી એ છે કે તે એક સાથે મુહમ્મદઅલીના પોતાના “ જીવનની ટીકા ” પણ છે અને એક આદર્શ ઇસ્લામી જીવનની તસ્વીર પણ. કવિ પોતેજ પોતાનો ચિત્રકાર પણ છે અને આદર્શ-દર્શક પણ. તમે મુહમ્મદઅલી વિષે કશું સાંભળ્યું ન હોય, તેમને જોયા ન હોય અને માત્ર એ ક્યદ-કવિતાઓજ—હા, ક્યદ-કવિતા. કારણકે હસરત મોહાની પેઠે કવિતા માટે આવશ્યક અવકાશ મુહમ્મદઅલીને નઝર ક્યદ અને ક્યદમાંજ મળ્યો છે અને તેમની સઘળી કવિતાઓ ત્યાંજ રચાઈ છે!—તમારી નઝર સમક્ષ હોય તોય તમ તેમને રજે રજ અને રમે રગ આલેખી સકો. કદાચ હું એનાથીયે રહેજ વધીને કહું કે તમે તેમને ઓળખતા હશે અને તેમના વર્તન અને વિચારથી વાકિફ હશે તોય તેમની કવિતાનો અભ્યાસ, મુહમ્મદઅલીને ઓળખવા પારખવાનો તમારો બ્રમ ભાંગી નાખશે અને તમે કુખૂલી લેશો કે તમે કશું નહાતા જાણતા,—તો મને યકીન છે કે એમ કહેવામાં પણ હું અતિ-શયોકિત કરવાનું જોખમ ખેડતો નથી. ખરેખર, ખરા મુહમ્મદઅલી, મુહમ્મદઅલીમાં નથી, મુહમ્મદઅલીની કવિતામાં છે. ભૂતકાળને મુહમ્મદઅલી; વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળનો, દ્વિરંગ-મોહી અને ઇસ્લામ-પ્રેમી મુહમ્મદઅલી; વતનનો ચાલક અને આઝાદનો આશિક. ઝૂલ્મ ઉપર ધીરજ ધરનાર અને શહાદત માટે તલ્લરી રહેલો મુહમ્મદઅલી! નિડરતાની એ સાક્ષાત મૂત, સિનેમાના સંખ્યાબધ ચિત્રો એક પછી એક પટ ઉપર આવી નિરંતર દર્શનનું રૂપ ધારણ કરે છે તેમ કવિતાની કડિયે કડિયે, પંકતિયે પંકતિયે નિડરતાના એકેએક રંગમાં લાગલાગટ દર્શ દર્શ રહી છે.

દુઃકમાં સાડાચાર વર્ષની નઝરબંદીની પહેલી અને કરાંચી કેસની બે વર્ષની ખીજ ફિરંગી ક્યદ્ દરમિયાન સ્પુરાયલી આ છે તો લગભગ ત્રીસેક ન્હાની નઝમોની મુડી; પણ તે મુહમ્મદઅલીની સંપુર્ણ આત્મ-કથા છે. એમાંજ તેમનું શિક્ષણ છે અને એમાંજ તેમના પરિવર્તનોનો ઇતિહાસ. ખીજા શબ્દોમાં, એ એમના દિમાગ અને દિલના જીવન-ચરિત્ર છે.

કહે છે કે કવિયો જન્મે છે, મનતા નથી. પણ કવિતાના એ જન્મની ખપ્પર જન્મ નથી આપતો, પ્રસંગ આપે છે. માણસ કવિ જન્મે એટલે તેનામાં કવિતા પણ જન્મી ગઈ એમ નથી. તેની કવિતાની જનેતા, પ્રેરણા છે અને પ્રેરણાને એ પુત્રીનો ગર્ભ-દાતા પ્રસંગ છે. પ્રસંગના રંગ નહિ સાંપડે તો હૃદયમાં-દિલમાં પ્રેરણા લપકા નમે અને અને દિમાગમાં કાવ્ય ન લભુકે; જન્મેલ કવિ, કવિતા-સૂતોજ રહે.

મુહમ્મદઅલી કવિ જનમ્યા હતા. ક્યદ્ ખાનાના ગર્ભમાં ગયા ત્યારે તેમને ત્યાં કવિતા જન્મી. એજ એમના કાવ્ય-પ્રસંગો.

કવિતા માટે બાહ્ય વાતાવરણ શાન્ત અને આંતરિક વાતાવરણ શોર બકોર વાળું જોઈએ. હૃદયમાં ચિંતાઓના, દુઃખ અને આફતોના આશાઓ અને નિરાશાઓના કોલાહલો હોય, પુર હોય, હોહા હોય, વાદળાં ઘેરાયલાં અને ધોધમાર વર્ષા હોય; પણ બાહિર, એ સઘળી ક્યરીયતો આગમચની શાન્તિ હોય. ત્યારે કંઈથાય કવિતાની પધરામણી.

મુહમ્મદઅલીના દિલમાં હમેશા એવી ધગશ-સામગ્રિયો હતી. પણ એ બાપડાને બાહિરનું શાન્ત વાતાવરણ કયાંથી નસીબ થાય? એકાંતને અને મુહમ્મદઅલીને મોહું દીકાનાં વેર હતા. ક્યદ્માં બળજોરીનું એકાંત મળતું ત્યારે હૃદયની કુસુમ-લાહરો કવિતાની વસંતો ખીલવતી. તેથીજ એ “કયદી-કવિ” છે. ઉર્દુ-ગિરના પોતાના ત્રણચાર માનનીય

“મુમદી-કવિ” સહચરો પેટે. લેથીજ એ દિલસરપ મુડી એટલી ટુંકી છે; વધુ ક્યદો બોમ્બવી હોત તે બેશક એ મુડી વધી હોત અને ઉર્દૂ સાહિત્ય વધુ પોષાયું હોત. તેથીજ મુહમ્મદઅલી કવિ તરીકે ધણુજ ઓછા પંકાય છે. હામ ! કાળની બલિહારી ! પત્રકારિત્વ એક તંત્રો ખુંચવી ગયું, વાક્યાત્મ્ય એ વકતા, દેશ એક દોરક, કવમ એક સેવક ઝૂંટવી ગયાં તેના પરિણામે ઉર્દૂ ઝંખાન એક કેવો કવિ અને કવિતા-દાસી એક કેવો વાણી-સ્વામિ ખોઈ બેસ્યા ! એવો સંગીન અને રંગીન કવિ કે વાણીની કામળતાને સહેજ પાણુ જતો કર્યા વિના વિચારની સ્પષ્ટતાને પ્રગટ કરી સકે છે. પરિભાષાની જગામાં બેરવાયા વગર કહિન વિષયો અને બિકટ વિચારોને સરળતાનો પોશાક પહેરાવી શકે છે.

ચાલો, હવે મુહમ્મદઅલીની આ આત્મ-કથાનાં થોડાં પ્રકરણોના દર્શનો કરીએ. એને શિર્ષકોજ સમજાવે; કારણકે આરંભમાં કહી ગયો છું તેમ મ્હારે એ વિષય ટુંકમાંજ પતાવવો જઈએ. નિકર, કેટલીક અગત્યની ખીનાઓ તો ન છૂટકે જતીજ કરવી પડી છે તેમ હજી ખીજીઓને ક્યાંક રખસત ન આપવી પડે. ખીજા સધળા રેખા લેખકોએ તો એ વિષયને છેકજ જતો કર્યો છે. એટલું મ્હાર આશ્વાસન:-

અલીહુ ઉપર અહમ્મદ આસ્થા:

હય કિસકે બલપે હાઝરતે “જવહર,” યે રકશી ?

ટૂંકેગે આપ કિસકા સહાશ મુદાકે બઅદ ?

○

○

○

તુ તયરે અબાખીલસે કુછ કમ નહિ હરગિઝ;

બેચારગી પર અપની નજ, શાને ખુદા દેખ !

○

○

○

હકકી કુમક એક દિન આહી રહેગી વલે,
ગર્દમે પિન્દાં સવાર દેખિયે, કમતક રહે !

તવહીદ તો યે હય કે ખુદા હઝમે કહદે:
“યે અન્દા, દોઆવમસે ખા મેરે લિયે હય !”

અસ્લાહકે રસ્તેહીમેં મવન આએ મસીહા !
અકસીર યિહી એક દુઆ મેરે લિયે હય !

કયા હર હય ? નો દો સારી ખુદાઈની મુખાલિફ;
કારી હય, અગર એક ખુદા મેરે લિયે હય !

એકહી દરકા મિકારી હું ! મુઝે,
એક ફકત તેરા સહારા ચાલિયે.

ખમગઆવે—એમ:

ક્યું અયસેં નખી પર ન કિદા હું કે નો ફર્માએ;
“અજછે તો સબી કે હય ! ખુરા મેરે લિયે હય !”

એ માયા સહી ! લેકિન શાયદ નો ખુદા બેજે;
બેજ હય દુરદોંકી કુછ હમનેબી મોગાતે !

મયે હસયે બેજુ દુરદો સલામ કિસ મુંહસે ?
કે નિસકે નામ ખુદ અસ્લાહકા સલામ આયા !

ઈસ્લામ-પ્રેમ :

યે નૂર ખુદાકા હય, યુજહાએ ન યુજહેમા !
કુછ દમ હય અગર તુજહમે, તો આ ! તુ બી યુજહા દેખા !

હય ઝિન્દગી તો ઉસીકી, જો મર મિટા દી પર;
વુહી હય કામકા, ઇસ્લામ કે જો કામ આયા.

જળ અપની પૂરી જવાની પે આગઠ દુન્યા,
તો ઝિન્દગીકે લિયે આખિરી નિઝામ આયા !

સત્ય-પ્રેમ :

હો હુસ્ન-તલખ લાખ, મગર કુછ નહીં મિલતા;
કો શિદ્દક-તલખ, ફિર અસરે આહે રસા દેખ !

આત્મ-લોગ :

નકહે જાં નઝર કરો ! દેખતે કયા હો. “જવહર” ?
કામ કરનેકા યિહી હય, તુન્હોં કરના હય યિહી.

મંચ ખોકે તિરી રાહમેં સખ દવલતે દુન્યા,
સમજહા કે કુછ ઇસિસેબી સિયા, મેરે લિયે હય !

તેરી સિદ્દલત હમેં મનઝૂર હય, લેકિન ઉસકો
નહિં મનઝૂર તો ફિર હમકોબી મતલૂખ નહીં.

પ્રેમ :

કુદરુમે ધરુકમે હંચ નરુઓ સલામત દેનો,
ધસમે દુખેલી તો કયા ? પાર ઉતરના હય ચિહી !

અચારકો હો લગતે આગાઝ મુખારક !
અનગમે મુહુખ્યતમે મઝા અવરુહી કુહ હય !

લગત હનોઝ માધદએ ધરુકમે નહીં;
આતા હય લુદે ગુમે તમન્ના સઝાકે બઅદ !

ધરુક ! સો વોલી તિરા ? સઘ-તઘય હય બહુત;
સઘ હમારા શુઆર, દેખિયે ! કપતક રહે !

અય ચારાગરો ! ચારાગરીકી નહિ હાજત;
યે દદહી દરુએ શિક્ષા મેરે લિયે હય.

નિરાશાનો નિષેધ :

હો ન માયસ, કે હય ફતહકી તકરીય શિક્સ્ત;
કહમે મુઅમિનકા, મિરી જાન ! નિખરના હય ચિહી !

હમને યે માના, કે યાસ કુફસે કમતર નહીં;
ફિરલી તિરા ઇન્તિઝાર દેખિયે, કપતક રહે !

નિહરતા:

ખૂ કદાં હય અઝલસે તજલ્લીએ “તૂર”કી વ
ઝપકેગી આંખ ક્યા તેરી તત્વાર દેખકર ?

જિન્સે ગિરાં તો થી નહીં કોઈ, મગર યે જા
લાએ હંય હમણી રબનકે બાઝાર દેખકર.

હર રીના આજ હય તેરે પયકંકા મુનતઝિર,
હો ઈન્તિખાબ, અય નિગાહે યાર ! દેખકર.

હમતો સમજહે યે કે હોંગે અવરૂબી જુદ્દા સિતમ,
દવસલા કુછબી ન નિકલા આપકી બેદાદકી !

ઈસકે ક્યા મવકૂફ હય ? કર અવરૂબી જુદ્દો સિતમ;
કુછબી હો અબિમ, જો બાકી હવસલા બેદાદકી.

બેખવદે ગયરૂ દિલકી અગર તર્જુમાં નહો,
બદતર હય ઈસકે યે, કે સેરેસે જુઆં નહો.

તું બેહિરાસ, યે મુજહે રખે કિસી તરફ,
ડર હો વહાં, કે તેરી હુકૂમત જહાં નહો.

દેશ-પ્રેમ:

યાહે વતન ન આએ હમે કયું, વતનસે દૂર ?
જાતી નહીં હય ખૂએ ચમન, ક્યા ચમનસે દૂર ?

ગર બૂઝે ગુલ નહીં, ન સહી ! માટે ગુલ તો હય ?
સૈયાદ લાખ રખે ક્ષસકો ચમનસે દર !

યું બચ સકો મુવાખિઝમે હથ્રસે, તો હાં
મારો દયારે ગયરમે હમકો વતનસે દર !

શયતાનકી ચાલોંસે અબ હોતે હંચ સખ વાકિઃ,
અબ હોંગી “અલમ નશરહ” મલકોનાંકી સખ ધાતે !

હિમ્મત ન હાર દે કોઈ મન્જિલકે સામને,
પરવર્દિગાર ! યુંબી કોઈ નાતવાં ન હો.

પરલોક-આખિરતમાં આસ્થા:

યે સદ્ર-નશીની હો મુખારક, તુજહે “જવહર” !
લેશ્તિન સિલ્લએ રોઝે જઝા અવરહી કુછ હય !

ઈસ શાને મતર્ફેપે ન ખાના કહિં ધોકાઃ
અલાહકે મુજરિમકી સઝા અવરહી કુછ હય !

તુમકો રોઝે જઝાકા કયા ડર હય ?
હવરે હમકો મિલા મેલા !

સત્ય-પ્રેમ અને દેશ-દાઝ માટે વેઠવું અને સેહવું:

ખૂબરે જવરૂપે થોડીસી જાફા અવરૂ સહી !
 ઇસ કંદર ખુલ્લે મવદૂદ હય કયા ? અવરૂ સહી !

દવરે હયાત આયગા કાતિલ, કુઝાકે બઅદ !
 હય ઇબ્તિદા હમારી, તિરી ઇન્તિહાકે બઅદ !

કલે હુસયન, અસ્લમે મર્જે યઝીદ હય;
 ઇસ્લામ જિન્દા હોતા હય હર કરબલાકે બઅદ !

મરણ-લયનો તિરસ્કાર:

ખાક છના હય, અગર મવતૂ સે ડરના હય યિહી !
 હવસે ઝીસ્ત હો ઇસ દરગ, તો મરના હય યિહી !

જો આશિક હય તો દે ચુક, જાન “જવહર” !
 કે હમ કાઠલિ નહી, ઇસ પેશાપસકે.

નકદે જાં નઝર કરો ! દેખતે કયા હો, “જવહર” ?
 કામ કરનેકા યિહી હય, તુમહે કરના હય યિહી !

ધીરજ અને સતોષ :

હોતે હી હંચ ખેમિદિયે અહઆબકે શિકવે;
 પર કાઠદિએ સબો રઝા અવરૂહી કુછ હય !

નઝરખંદીમાંથી દુરુયા પછી મુગડમાં

મિત્રી જામ સચ્ચકી દવલત, તો સમજહે,
કે સમ અર્માન યે ઘોકે નસકે.

કબી ફર્યાદ કી બી હય, તો કી હય,
ભરોસે પર અસ ઉસ ફર્યાદ-રસકે.

મહામે ઝાખમે ગિઠગર આજ બી હય સચે જમીલ,
હુઝને ટુકતમે મગર આખમે અમ વર નહીં.

લાલસા, લોલ અને મોહ, માન :

કરના ન કબી ધનપે ગુમાં અહલે હવસકા;
ઉશ્શાકકી નીયત બખુદા ! અવરકી કુછ હય !

નય સામલે દવલત હય, ન ઇઝતકે તતબગાર;
ઘસ દરદ કે ફકીરોંકી સદા અવરકી કુછ હય !

યું ક્યદસે છુટનેકી ખુશી કિસકો ન હોગી ?
પર તેરે અપીરોંકી હુઆ અવરકી કુછ હય !

હો મકો દગા લાખ શુઆર અહલે હવસ કા,
પર શેવએ ઇખવાને સદા અવર હી કુછ હય !

આશા:

છના વો કયા ? કે દિલમેં નહો તેરી આઝૂં;
બાકી હય મવત્ હી દિલે બે મુઠ્ઠા કે બચ્ચા.

તુમ યુંહી સમજહના કે ફના મેરે લિયે હય !
પર ગયબ્સે સામાને બધા મેરે લિયે હય !

પહેલે બી અકસર વો નિકલા મુસ્તલકકે શુકે હક,
જિસકો હમ સમજહેયે મવકઅ શિકવઓ ફર્યાદકા !

અઝમે આશિક હય ખુદ અપની કામયાબી કી દલીલ;
નામ બી લેના ન હરાગેઝ કોશિશે બરખાદ કા.

હકકે આતેહી હુવા કબાબેસે રખસન આતિલ;
અન્દ દિન અવર હય ફહલી મેં છુતાને ફહલી !

ઈમ્તિહાં સખ્ત સહી, પર દિલે મુઅમિનહિવો કયા ?
જો હરિક હાલમેં ઉમ્મીદ સે મઅમૂર નહી.

બીજા યોગક રંગો હજી દેખાડી સકાયા હોત; દરેક શિર્ષક સહેજે
લાંબાવી સકાયો હોત; પણ હવે તો આ વિભાગ ઉપરથી દૂર
કર્ચેજ છુટકા.

એક રસીલી વિગત કાઉંસમાં કહી દઉં. “ગવહુર”ના બાપ “ગવહુર”
પણ છે. તે મુહમ્મદઅલીના મેહોરા-શવકત ધરતાં પણ મેહોરા-બાપ
મવલ્લી ઝુલ્ફિકારઅલી સારા શાદર છે. માન્યતાએ કદર કાદિયાની છે,
તેથીજ બાઈઓ વચ્ચે નહતી યૌનતી.

પ

નેતા

“મા ન આંનિમ કે નાદીદા કદમ જીગજારેમ;
શુકકુન, કફિલારા રાહબરે દર પેશસ્ત !
અય સખા ! બરસરે આફાક ગિલે મુઝદા બરેઝ,
કે શમે તીરમે મારા સહરે દર પેશસ્ત !
—ફયઝી.

(જેયા જલ્લા વગર પગ ઉપાડે તે અમે નહિ,
બીજા; અજાણનો ઉપકાર છે કે અમારા સંઘને માથે
માર્ગદર્શક છે. હે સખા ! દ્રષ્ટિ-મર્યાદા ઉપર વધામણીની
થોડીક ધુળ ઉરાડી દે; કે અમારી ઘોર નિશાની મંજળ
ઉપા હવે ઉગવાની આબી ઉપર છે.)

કરદિયા ક્યદે કફસને હમકો આઝાદે ચમન,
પાસ કાશી હો ચુકા અગ, ખાતિરે સંયાદક.

આસાં પસન્દિયોંસે હંચ બેઝાર અહલે મરક,
છાંટા યે મહલા બી હય દુશ્વાર દેખ કર !

રાહિલ હોં મુસલમન બસદ નઅરએ તાખીર;
યે કાફિલા, યે બાગેચ, મેરે લિયે હય !

હકકી કુમક એક દિન આહી રહેગી, વસે
ગર્દમેં પિન્હાં સવાર દેખિયે કળતક રહે.

યે સદ્રનશીની હો મુઘારક તુઝહે “જવાદર” !
લેકિન સિલએ રોઝે જઝા અવરહી કુછ હય !

— મુહમ્મદઅલી

નેતા

નેતાનું આગમન

કલમનો એવો પ્રખર વીર, ઝખાનનો એવો નિડર માલિક, પ્રેરણાનો એવો અનેરો પતિ, વિચારોનો એવો સ્પષ્ટ સર્જક અને પ્રેરક અને નિશ્ચયોનો એવો અડગ આમિલ, પ્રસારક અને પ્રચારક નેતા અને સરદારજી હોય. તે દોરવાને માટેજ સર્જાયો હતો અને દોરક થઈનેજ રહ્યો. તેના અલીગઢ અને આંકસફર્ડ છવન દરમિયાન “બી અમ્મા”ને કોઈએ પણ જાઈ કહ્યું હોત કે તેઓ આવનાર સમયનીર નેતાના જ નેતા હતાં; ખરેખર, ઘણાઓએ એમ કહ્યું પણ હતું. ગુજરાતની કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં ઝિંપલાવવા માટેની અને કવમ-સેવામાં ઝિન્દગી ગુઝારવાની તૈયારીઓના સાત વર્ષ દરમિયાન તો એમજ કહેા કે જોનાર હરખામ જાણતું હતું કે એ નેતાનાં પગલાં વાગી રહ્યાં છે. અને આ સઘળી સ્પષ્ટતાના “મુવર્ણ ઉપર સુહાગો,” તે મુસલમાનોની કહતુરિંગલી ! અહિંની દુર્દશાનું તો નિતનિત કથાતું કથન છે. લીડરી પણ જ્યાં વિર્સામાં મળે, સરદારી ખાનદાનને અંગે સ્વિકારાય, છો પછી વિર્સો લેનાર યુવક અને ખાનદાનનો પુત્ર ગમે તેટલો કંગાલ અખૂજહલ કેમ નહિ હોય; કોઈ પણ કવમ વેચનાર પળવારમાં નામ કમાવી લઈ સકે એવું વાતાવરણ હોય ત્યાં સ્પર્ધાની કોણ વાત પણ જીએ લાંબી સકે ? મારે તેનીજ તલ્વાર ! બોલે તેના બોર વેચાય; મયદાને પડે તે મયદાન મારે અને સરદાર થઈ જાય ! તો પછી આ તો મુહમ્મદઅલી હતા. એમને નેતા થતાં વાર કેટલી લાગવાની હતી અને વારનાર કોણ હતું ?

નેતાઓનો નેતા

સવાલ અને શાન નેતા થવાનો કે થયામાં નથી. કેવા નેતા થવાનો અને થયાનો છે. એવા જે મુદ્દારોમાં પ્રાણ રેડે છે અને પચાસ

સો વર્ષમાં એકજ વાર પયદા થાય છે. પરતંત્ર અને ગુલામ બનેલો દેશ કહો કે ધ્યેયથી દૂર જઈ પડેલી ક્વમ કહો બનેલી એકજ કહાણી છે; બનેના દુઃખ દર્દની એકજ દવા છે-તખીય હોય તો. “ગાલિમ” મહુમના શખ્દોમાં જ્યારે “દર્દ એટલી હદ વટાવી ગયો હોય કે તેજ દવા થઈ જવાની આણી ઉપર આવી જાય” ત્યારે બાણુનું કે પરિવર્તનોની તૈયારી છે. પરિવર્તનોની તૈયારી એટલે પરિવર્તનોની તકોની ભીડ. એ તકો તલપુર પણ સરી જવા ન દે એટલો ચપળ, તેમાંની એકેએક ઝુંટવી કામે વળગી જાય, કામો કાઢી લે તે, -નેતા નહિ નેતાઓનો-નેતા. મુસ્લિમ-હિન્દુનું હૈકું, પોતાનું ખોવાયલું પાછું મેળવવા, પોતાનું રખડતું રચળતું દિમાગ અને શરીર ઠેકાણે આણવા મથી રહ્યું-રડી રહ્યું હતું. હિન્દુસ્તાનની ગુલામી આઝાદ થવાની તદખીરો યોજવા લાગી ગઈ હતી. એકનું પરિવર્તન આંગણે હતું, એકનું બારણે. તકોની ભીડ હતી. ઝુરત હતી તકોથી લાભ લેનારા અને તકોના લાભ અપાવનારાઓની. હિંદને એવા ઘણા હતા, પણ મુહમ્મદઅલી જેવા જુજ જાજજ. મુસ્લિમ-હિન્દને તો બાગ્યેજ કોઈ હતો. તકો ન હોય ત્યાં તકો પયદા કરી સકનાર આફતનો પરકાસો, તકો હોય તે ક્યાં જતી કરનાર હતો? તેથી મુહમ્મદઅલી નેતાઓના નેતા છે, નેતા પયદા કરનાર નેતા છે. ઇન્કિલાબના સ્વામિ છે, નવયુગના કર્તા છે. ૧૯૧૧ માં “કોમરેડ” દ્વારા એમની પધરામણીની એમણેજ પ્રથમ મુનાદી કરી. જો કે, આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ, મુસ્લિમ લીગ તો ક્યારની સ્થાપી દીધી હતી. મુસ્લિમ-પરિવર્તનની ખિસ્મિસ્લાહ અને મુસ્લિમ-નવજીવનનું પહેલું પ્રકરણ, એ ક્યારનાંએ લખાઈ ગયાં હતાં. વાતાવરણમાં વિજળીક પ્રવાહ ફાડવા લાગ્યા. વિજળિક અને વેગવાન ન હોય તે પણ મુહમ્મદઅલીજ નહિ.

સ્થાનિક સેવાઓ

એમની સ્થાનિક અને ન્હાની ન્હાની ક્વમી સેવાઓ ખરેખર અસંખ્ય છે. એમ પણ આ ન્હાના પુસ્તકમાં તેમની ટીપ કે વણ ન આપવા અસ્થાને છે છતાં એ પણ સ્વિકારી લઈશ કે આપવા ઈચ્છું તો એ કામ પણ મ્હારું નથી. બીજા કોઈ એકનું પણ નથી. ઘણાઓ મળીનેજ એવી ટીપ તૈયાર કરી સકે. નવકર હતા ત્યારે અને તંત્રી અને નેતા હતા ત્યારે મુહમ્મદઅલી લાંબી મુદત લગી કદી એક ઠેકાણું નથી રહ્યા. અને તેઓ જ્યાં હતા ત્યાંના સ્થાનિક સવાલો અને ક્વમી કામો તેમના લક્ષ અને સમયના ફાળા સફળતા સહિત લેતાજ રહ્યા. ગુજરાતની-વડોદરા, કુડી, નવસારીની-કેટલીક સેવાઓ આગળ નોંધાઈ છે. ત્યારપછી પણ, આઝાદીના કલકત્તા હોય કે દિલ્લી, નજર ક્યદ અને ક્યદના છિંદવાડા હોય કે બયનૂલ બધેબધે એજ સેવા-દાસ્તાન છે.

મુસ્લિમ ભિક્ષા વૃત્તિમાં પરિવર્તન

“અવ્વલ ખેશ, અમદ દુરવેશ !”ના સિદ્ધાંત અનુસાર મુહમ્મદઅલીની સેવાઓ પ્રથમ મુસલમાનોથી શુરૂ થઈ. એ, તેઓ મુસલમાન હતા તેથી પણ અને મુસલમાનોને તેમની સેવાઓની પદ્ધતિ જુરરત હતી તેથી પણ, જે પ્રમાણમાં તેમનામાં અંગ્રેજી ફેળવણી વધી રહી હતી તે પ્રમાણમાં રાજ્યદ્વારી ચળવળ કે ઊવન જેવું તેમનામાં કંઈજ ન હતું. વાત વાત ઉપર તેજ, “તાજ અને રાજ પ્રત્યે અડગ વફાદારી દર્શાવનારા” ઠરાવો અને જલસાઓ; તેજ, કાં મંદિરા ઓહદાઓ અને પદ્ધિઓ અને પગારોની ભિક્ષાઓ કાં તેવા દુકડાઓ જ્યાં કદી નંખાયા કે પાછી સંતોષ ઝાલિર કરનારી સભાઓ અને ઉપકાર માનનારી દરખાસ્તો; કાં પછી એવી ભિક્ષા ન મળે કે, “અત્યંત નબરતા પુર્વક પ્રગટ થતા વાંઝાઓ. સરકારી દરખારી માન આંદો મેળવવાની ખૂબ

હિલટ હતી-કમનસીએ હજી પણ ઘણું ટેકાણું છે-અને તે મેળવવામાં કોઈ ખર્ચ વધુ, કોઈ ખુશામદ ગદી, કોઈ ખિયાનત પાપી અને ટુંકમાં કોઈ નીચતા નીચી ન હતી. બહુ થાય તો ખાસ હકોની અને જુદી-ચુંટણીઓની માંગણીઓ. સ્વમાનનો પારો ભયભીત રીતે ઉતાર ઉપર હતો. હમણાંજ જે કવમ સાતસો વર્ષનો હિન્દનો જે મહાન અને શાનદાર રાજ્ય-વારસો ખોઈ ખેડી હતી તેની પડતીનાં ઓટ નિરાશાસૂચક હદે આવી ગયાં હતાં.

જે થોડા જવાનોએ એ વસ્તુ-સ્થિતિ ટાળવામાં, મુસલમાનોમાં રાજકીય જીવનની જોત જગાડવામાં, તેમનામાં સ્વમાન અને આત્મ વિશ્વાસ કેળવવામાં છેલ્લા વીસ વર્ષમાં ભગીરથ અને સફળ પ્રયાસો કર્યાં છે અને મુસ્લિમ-હિન્દમાં ઈન્કિલાબ ચેતાવી તેને ઓળખી નહિ સકાય એવું નવું કરી દીધું છે તેઓમાં મુલમ્મદઅલી નિસાંદેહ મુખ્ય અને મોખરે છે. એ કામ શિક્ષણને અંગે “કામરેડ” અને “હમદર્દ” દ્વારા થયું અને વર્તન અને વ્યવહારને અંગે મુસ્લિમ લીગના બંધારણ, કાર્યાક્રમ અને કામદારા. અને હદ થઈ કે જોતજોતામાં આખા મુસ્લિમ-હિન્દની બોલીજ બહુલાઈ ગઈ. એ શું અર્થસૂચક નથી કે ખુશામદ માટે બદનામ થયલી અને ચાંટે ચઢેલી મુસલમાન કવમનાજ વર્તમાન પત્રો અને પત્રકારો ૧૯૧૦ ના હયવાની પ્રેસ એક્ટના. ૧૯૧૦ થી ૧૯૨૫ સુધી ભોગો આપવામાં અને શિકારો થવામાં બીજી કોઈ પણ કવમના પત્રો અને પત્રકારોને હદપાર વગાડી ગયા હતા? અને વળી એ શું વધુ અર્થસૂચક નથી કે ૧૯૨૦-૨૨ ના અસહકારી કચદીઓની સંખ્યા હિન્દુઓ કરતાં વધી ગઈ હતી? એ ખરું કે ખિલાફતનો-ધર્મનો સવાલ પણ વચ્ચે હતો છતાં શું એ પણ ખરું નથી કે તેઓ સ્વમાનનો સવાલ હતો કે

તેના ઠરતા કરાવતા પણ ખાસ મુહમ્મદઅલી હતા અને તેને માટે પણ તનતોડ શ્રમે અને કીમતી ભોગોએ વર્ષો અગાઉથી વાતાવરણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું ?

અને લીગન મુહમ્મદઅલીએ શા શાન, ભાન અને માનથી કેવી અમાન્ય ત્વરાથી આગળ ધપાવી ? ત્રીસ વર્ષના અનુભવ અને પ્રગતિવાળી કોંગ્રેસને તેણે બરાબર તેર વર્ષમાં, સરકાર સામેની તેની પોકાર-વૃત્તિમાં, નવકરશાહી વિરુદ્ધની આઝાદ-વાણીમાં એકદમ હેડી પાડી દાધી.

ખિર્મી ! તકનુતે રહ અઝ કુમ્મસ્ત તા બકુમ્મ !

કોંગ્રેસનું વિશાળ પ્રતિનિધિત્વ જુઓ અને લીગના માંડમાંડ મુસ્લિમ-હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ ઉપર નજર નાખો. કોંગ્રેસની અપાર દિમાગ-શક્તિયો યાદ કરો અને લીગના ગણ્યા ગાંડ્યા મુહમ્મદઅલીના પરિવર્તન-સહચરો દેખો તો કોંગ્રેસની ત્રીસ વર્ષ આગળ વધેલ સરસાઈ વિસારી દઈને પણ એ ખિદમતની મહત્વતા અને મહાનતા પામી જશો.

કાં ઉભયના સુકાનીઓ વચ્ચે અમોલા જેવું હતું અને એકમેકથી દૂર ભાગતા હતા કાં હવે, બંનેની વાર્ષિક બેઠકો એકજ શહેરમાં એકજ સપ્તાહમાં બરાવા લાગી. પરસપરના મેળાપ અને એકમેક સાથે વિચારોની આપ લે નિયમિત થઈ ગઈ. એમ ન થાય તેવું કરવા નવકરશાહીએ કેવા આકાશ પાતાળ મુંબઈમાં એક કર્યા હતા તે, છાતલાસ છે. તેમાં અહિં જવાની ઝુઝરત નથી. મુહમ્મદઅલી તે વેળા નજરબંદ હતા.

હજી આગળ જતાં, આઝાદની માંગણીઓની કડકાઈમાં અને આઝાદી વિષેની લાગણીઓની તીવ્રતામાં મુસ્લિમ લીગ, કોંગ્રેસને એકદમ મહાત કરી ગઈ. મુહમ્મદઅલીની એ સેવા મુસલમાનોની સેવા તો હતીજ. પણ તેનાથીએ વધુ અગત્યની એ દેશસેવા પણ ગણાવવી જોઈએ કે રાષ્ટ્રીય વાતાવરણ અને લોકનાદ એકતાઈ કરવાનું

એ કારણબુત થઇ. નિકર આઠ કરોડ મુદ્રમૂલનો જુદી
તુલુડી વગાડ્યા કરે અને વીસ કરોડ ગયર મુદ્રમૂલનો જુદી, તો આરો
ક્યાં આવવાનો હતો ? આ એક ખિદમત.

કોંગ્રેસ-સેવા

એજ પ્રમાણે કોંગ્રેસ લીગથી પાછળ હઠતી હતી. તે વેળાએ
તેને આવશ્યક ધોરણ ઉપર અને લીગની પડખે રાખવા માટે, જે પક્ષે
સફળતાથી લડત ચલાવી હતી તેના નાયક મુહમ્મદઅલીજી હતા. અહિં
જે તેઓ-ધ્યેયની લડતમાં-કોઈથી ઉતર્યા હોય તો તે ઘણું કરીને મવલાના
હસરત મોહાનીથીજ ઉતર્યા હશે. કોઈમાન્ય તિલક જેવા પરિવર્તન-
પ્રેમીથી તો ખરેખર ચઢીજ ગયા હતા. જુદા એ છે કે બાળ ગંગાધર
તિલકને તેઓ પોતાનો “ પોલિટીકલ ગુરુ ” કહેતા ! પણ શિષ્ય ગુરુથી
થધીનેજ રહ્યો. વાત એ કે છે તિલક મદારાજ માંડવેની લાંબી ક્યદ
પછી પ્રતિસહકારી બની ગયા હતા-એ કદાચ તેમની વધતી જતી વયને
લીધે હશે. મુહમ્મદઅલી ક્યદ પછી વધુ કડક અસહકારી થઇ ગયા હતા-
એ કદાચ એમની જવાનીને લીધે હશે.

તુર્કલોન અને મેડિકલ મિશન

ઇસ્લામી બ્રાતૃભાવને લઈને મુહમ્મદઅલીનું વ્યક્તિત્વ એક
આન્તર રાષ્ટ્રીય રૂપ ધારણ કરી બેસ્યું. ટ્રિપોલીની તુર્ક-ઇટાલિયન લડાઇએ
એનાં બી રોપેલાં. તે વેળાએ તો જે ક્યું તે “ક્રામરેડ”ના તંત્રીએ
ક્યું; પરંતુ બીજેજ વર્ષે જ્યારે બલકાનની ચંડાલ ચોકડી (ગ્રીસ,
મોન્ટેનીગ્રો, બલ્ગારીયા અને રુમાનીયા) અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોના ગુપ્ત
સહકારે અને સ્પષ્ટ અનુમોદને તુર્કો ઉપર તૂટી પડી ત્યારે મુહમ્મદ-
અલી તંત્રી તો હજાર, નેત્ર પણ બની ગયા હતા. ખરું પણ એજ છે

કે એજ બલકાન યુદ્ધે તેમને મુસ્લિમ-હિન્દના અત્યંત લોકપ્રિય અને પહેલા સરદાર બનાવી દીધા. મુહમ્મદઅલીની બે યોજનાઓ તે વેળાએ સફળતાથી અમલમાં મેલાઈ. હિન્દની અને દિન્દી મુસલમાનોની રાજકીય તારીખમાં આ બંને યોજનાઓ ઐતિહાસિક અમરતા પામવાની મુસલહક છે. કારણ કે બંનેને જાણે મિન સરકારી રીતે એ યોજનાની તઅમીલોના તુફયલે આન્તર રાષ્ટ્રીય સંબંધો, નિકટતાઓ અને પરિચયોમાં આણી મુક્યા. અને હક પણ એજ છે કે એકલું મુહમ્મદ અલીનું જ દિમાગ આ કદખી સકતું હતું; એકલું મુહમ્મદઅલીનું જ દિલ તેમને અમલમાં મુકવાની હામ બીડી સકતુ હતું.

એમાંની એક, તુર્ક વૉર-સોન હતી અને બીજી મેડિકલ મિશન વાળી યોજના-પહેલીને આધારે હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોએ તુર્ક સલ્તનતને પિના વ્યાજે નાણા ધીરી, પોતાના ઈસ્લામી બ્રાતૃભાવની સામિતી આપી. બીજીને અંગે, ડૉ. અન્સારી પોતાનું મશહૂર ઑલ ઇન્ડિયા મેડિકલ મિશન લઈ તુર્ક લવાયલાઓની સેવા કરવા અર્થે તુર્કી ગયા. પંદરેક હિન્દી મુસ્લિમ યુવકોએ ડૉક્ટર અન્સારી હેઠળ એવી સેવા કરી કે હિન્દીઓનું દુન્યાના મુસલમાનોમાં નામ ટીપી રહ્યું. ડૉ. ફયઝી, શુઅયય કુરયશી, અબ્દુરહમાન સિદ્દીકી વગયરહ એજ સંઘમાં હતા. એ બંને યોજનાઓને ઇતિહાસ અત્યંત દિલચસ્પ છે. મુહમ્મદઅલીએ, તે ફળીભુત કરવામાં ખૂબ મિહનત કરી. હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોએ નાણા વગયરહ માટે તે વેળાએ તેમની ઉપર જે વિશ્વાસ મુક્યો હતો તે ઉપરથી તેમની તે વેળાની લોકપ્રિયતાનું કદક માપ કાઢી સકાય છે. અને બે વર્ષ પછી તુર્કીએ જ્યારે યુરપી યુદ્ધમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ જર્મનો સાથે ઝિપલાબ્યું ત્યારે તેમને જે નઝરઅંદી મળી તે માટે પણ આ તુર્કપ્રેમ, આ સંઘકુશળતા અને આ લોકપ્રિયતા જવાબદાર હતી. આ એક બીજી ખિદમત.

“ખુદામે કઅયા”

“ખુદામે કઅયા” ની સ્થાપના વ્યવહાર રીતે મોટે ભાગે મવસાના શવકતઅલીના હાથમાં હતી પણ તેના યોગક અને વ્યવસ્થાપક તો બેશક મુહમ્મદઅલીજ હતો. એ ચળવળ બેશક એક પૈન-ધસ્લામી ચળવળ હતી અને હિન્દી સરકાર તેને ધણીજ ડસીલા શકેની નહરે દેખતી હતી. મુહમ્મદઅલીએ, તે યુરપી ઈસાઈ રાજ્યોની ઈસ્લામી દેશો અને પ્રજાઓ સાથેની સ્પષ્ટ દુશમનીથી ચોંકાને ઉભી કરી હતી. તેનો ખાસ હેતુ દુન્યા આખીના ઈસ્લામીઓની એકમેક પ્રત્યેની બ્રાતૃભાવની લાગણીઓ વ્યવહારમાં ખીલવવાનો અને એકમેક સાથે પરિચયની નિકટતા સાધવાનો હતો; ખિલાફત તંત્રને રહી રહીને એક જીવંત તંત્ર બનાવવાનો હતો. “ખુદામે કઅયા” ની શાખો અને પેઠા શાખો બધે બધ પ્રસારી. તેઓએ વિચારોને અમલમાં આણવાની આશા રાખતા હતા. હિન્દમાં તો તેનું કામ ધમધોકાર શુરૂ અથમ ગયું હતું. હિન્દ બાહિરને માટે પણ ગોઠવણો થઈ રહી હતી અને ખૂબ પ્રાથમિક ખોદકામ પણ થમ ચુક્યું હતું. આ લખનાર પોતે જાણે છે કે પરદેશી ઈસ્લામી ઝખ્ખાનોમાં તેના પ્રોપેગેન્ડાનું સાહિત્ય પણ ઘણું તૈયાર થઈ ચુક્યું હતું અને ફેટલુકે છપાઈ ચુક્યાં ગયું હતું. પરંતુ તવશીક અને તકદીર ગમન જુદીજ દિશામાં કામ કરી રહ્યા હતા. એકાએક મહાન્ ચુદ્ધનું ઘવાનળ ચુરપમાં સળગી ઉઠ્યું અને “ખુદામે કઅયા” ગુંગળાઈ ગયું, કહો કે ગુંગળાવી દેવામાં આવી.

ખિલાફત ચળવળ

મુસ્લિમ સંગઠન માટે શી એની અગત્યતા ! યુરપી યુદ્ધો ચાલળથી ખીજ તક આપી. હું કહી ગયો છું કે મુહમ્મદઅલી કદી

તક જતી કરેજ નહિં. તે તક તે ખિલાફત ઉપર યુરપી વરઓનાં ટોળાંની તુર્ક સલતનતના ચૂરેચૂર કરી નાંખવાની બાજી. મુહમ્મદઅલી નઝરઅંદ હતા. સરકાર તેમની આઝદીનાં પરિણામોથી વાકિફ પણ હતી અને તેમનાથી ડરતી પણ હતી. અહિં આખા દેશે તેમના છુટકારા માટે આકાશ પાતાળ એક કરી મુક્યા હતા. સરકારે અમુક ચળવળોમાં ભાગ નહિં લેવા બંધાય તો બને ભાઈઓને મુક્તિ આપવાની તૈયારી દેખાડી. મુહમ્મદઅલીએ એ માંગણી તરતજ નિરસ્તરી કાઢી. અને અંતે જ્યારે કેટલાક માસની વાટાઘાટ પછી તેમને છોડી મુકવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે તરતજ-લગભગ તેજ ધડીએ-ચાહોમ જિંપલાવી દીધું. એમ થયો આપણી ઐતિહાસિક ખિલાફત ચળવળનો જન્મ.

ખિલાફત ચળવળ મૂળમાં “ખુદામે કઅમા”નું જ બચ્ચું કહેવાય. જે હેતુઓ અને આશયો, તે ઠારા ફાળવનાં મનમાં મનોરથ હતાં તેજ આશયો અને હેતુઓ નવા રૂપમાં ખિલાફત ચળવળના પણ હતા. અને ખિલાફત ચળવળે કેમ આકાશ પાતાળ એક કરી નાખ્યાં, યુદ્ધ પછીના તુર્કો સાથના પેલા નાપાક સેવર્સના કવજ રારને એક નકમું ચીંથડું કેમ બનાવી દીધું, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા સાધવામાં ગાંધીજીને કેવી મદદ કરી, ૧૯૨૦-૨૨ ની અસહકારની લડતને અર્ધ જોમ આપી નવકરશાહીની ભવતનો ઘંટ કેમ વગાડી દીધો અને સ્વરાજને લગભગ હિન્દુ આંગણે કેમ લાવી દીધો, આ મી દુન્યાના મુસલમાનમાં કેવાં નવાં પ્રાણ રેડી દીધાં એ વગયરહનું તમે ભાન કરશો ત્યારે કંઈક સમજશો કે “ખુદામે કઅમા” ના કમરને શું ગળાઈ જવાથી પણ માનવજાતિયે, મુસ્લિમ-જગને, મુસ્લિમ-હિન્દે અને અને હિન્દી પ્રજાએ શું શું ખોયું હતું. મુહમ્મદઅલીની આ એક વધુ ખિલાફત.

છતાં, મુસ્લિમ હિન્દ માટે આપણા આ નાયક-નેતાએ, ખિદમતની જે સૌથી અમુલ્ય અને અનેરી અને કદી ન વિસરાય એવી ભેટ છોડી છે તે તો જુદીજ છે. મુહમ્મદઅલીનું સાદા મિસ્ટર ઉપરથી મોબ્સ-વાળા મવલાના બની જવું, એ માત્ર મુહમ્મદઅલીની અંગત જિન્દગીનું જ પરિવર્તન નહિ હતું, સમસ્ત મુસ્લિમ-હિન્દની ધર્મી અને દીની જિન્દગીનું એક શાનદાર પરિવર્તન હતું.

“મવલ્લીઓ” અને “મિસ્ટરો”નું મિલન

આત્યાર લગી જેમ જેમ અંગ્રેજી કેળવણી મુસલમાનોમાં વધતી જતી હતી તેમ તેમ “નવી રવશનીવાળાઓ” અને “પુરાણી રવશની-વાળાઓ” વચ્ચેની ફાટ વધુ અને વધુ પહોળી થતી જતી હતી. “મવલ્લીઓ,” ફિરંગ-રંગીઓને તરછોડતા અને તિરસ્કારતા હતા તેમને શિરથી દીનના દુશ્મન કહેતા હતા, મુસલમાનજ નહતા ગણતા અને “મિસ્ટરો,” મવલ્લીઓને ભાંડતા હતા તેમને ઝરી પુરાણા કહેતા હતા અને તરકકીના દુશ્મન ગણતા હતા. ખુદ મુહમ્મદઅલી એવા “મિસ્ટરો”માંના એક, “કોમરેડ” સ્થાપાયું ત્યાં લગી એટલે ૧૯૧૧ લગી હતા. અને હું આગળ કહી ગયો છું તેમ, મવલ્લીઓને-મલકાઈ મલકાઈને “ઈસ્લામના ગુમરાહ રાહબરો” કહી સંબોધતા હતા. ખુદની શાન છે કે રહી રહી એજ “વાટ-ભટકયો” ન્યારે વાટ ઉપર આવ્યો ન્યારે પોતેજ એવા “ગુમરાહ રાહબરો” માંના એક થઈ ગયો, અને ઇસ્લામી સંગઠનમાં-આ પુરાણા અને નવા પક્ષો રૂપી જે ભયંકર ફાટ પડી હતી તે સંધાવી શુરૂ થઈ, દશકાઓના અખોલા કિનોમાં દૂર થઈ ગયા. એકમેકથી દૂર ભાગતા હતા તે દૂર થઈ ગયું અને એવો ગાઠો અને

ત્રેમાળ સહકાર થવા લાગ્યો કે જોણે મુસ્લિમ-હિન્દના આસમાન ઝમીન ફેરવી દીધાં, અને તેમાં એવો નવો યુગ ઉગી ગયો કે ફાટો અને ડુટો ઉપરજ પોષાતી અને પળાતી નવકરશાહીના પેટમાં ફાળ પડી ગઈ. પુરાણાઓ નવાઓને ઝટઝટ અપનાવવા લાગ્યા; નવાઓ ઝટઝટ પુરાણા અનવા લાગ્યા ! હાય તે વકીલો, બેરિષ્ટરો, જજો, પ્રોફેસરો, તંત્રીઓ વગયરહની વધતી ગયલી દાદીઓ અને કતરાતી રહેલી મુછો ! મુહમ્મદઅલીની મહત્વતા એકલી એક એજ ખિદમત વડે આંકનાર હોય તે રહેજે આંકી સકે છે.

અસહકાર ચળવળ

અસહકારની ચળવળમાં મુહમ્મદઅલીની કુર્બાનીઓ અને ખિદમતો એટલી મોટી અને વિશાળ છે કે તેમને આ ટુંક પ્રકરણમાં ન્યાય આપી સકાવો અશક્ય છે પણ તે, અહમદુ સિલ્લાહ, એટલી મશહુર અને માન્ય સુધ્યાં છે કે અહિં લંબાણથી વિસ્તારવાની મુહતાજ પણ નથી. ગાંધીજી સાથે તેમણે આખા દેશમાં રખડી રઝળી જે એકતા, સંપ, પ્રેમ અને આત્મભોગનું વાતાવરણ પચાદ કર્યું હતું તે વિસરણ કે ભુલસાય નહિ એવો અમર ઇતિહાસ છે. તેઓ લોકપ્રિયતામાં તે વેળાએ કોઈથી પણ ઉતરતા હોય તો તે ગાંધીજીથીજ. રાજ્યે પોતાની કુસેવા માટે તેમને બે વર્ષની સખ્ત સજા કરી જે ભરી આવ્યા પછી દેશે, પોતાની એ સેવા બદલ તેમને કોંગ્રેસના પ્રમુખ બનાવ્યા. આમ, શાનદાર સેવા અને શાનદાર ભોગ, શાનદાર બદલા વડેજ સ્વિકારાયા !

દેતે હંચ બાદા ઝડે કદહખાર દેખકર !

કચ્છમાંથી બાહિર આવ્યા પછી ખિલાફતવાળી ઐતિહાસિક અને રાક્ષસી

ખિયાનત દેખીને, અસહકારની છાવણીમાં “ ફેરીઆ ” અને “ નાફે-રીઆ ” પક્ષો પડેલા જોઈને તેમજ શુદ્ધિ અને સંગઠનની ચળવળથી મહાશ્રમે સંઘાયલી અમોલી હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાનો નાશ થઈ રહેલો નિહાળીને મુકમ્મઅલીનું હૈયું ખુબ રડ્યું. ખિલાફતનું ગુંચવાયેલું કોયડું ઉકેલવા માટે તેમણે કરી સફાય તેડ્યું કર્યું. રાષ્ટ્રીય છાવણીમાં તેઓ “ ના ફેરીઆ ” રહી ગાંધીજીને વફાદાર રહ્યા. અને હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય કાઈન રાખવા માટે તો તેમણે અવધિજ કરી. એક દેશ બંધુ દાસ સિવા તેમનું અનુકરણ કરનારા દેશમાં તે વેળા એ હિન્દુઓમાંથી કોઈ નીકળ્યું હોત-ગાંધીજી કંટાળો ખાઈ મેન ધારણ કરી બેસ્યા હતા-તો કદાચ એ હિન્દુ-મુસલમાન વેર ઝેર આગળ વધવા પામ્યા ન હોત. મુહમદઅલીએ મુસલમાનોને સખ્તીથી સંબોધવા માંડ્યા, અને પોતાની રજે રજા લોક પ્રિયતાના દામે એ ગુમ થતી જતી હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા ખરીદવાની કોશિશો કરી. સોદામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા: —

શિકરતો ફત્હ નસીબોસે હય, વલે અય મીર !

મુકાબિલા તો દિલે નાતવાંને ખુબ કિયા !

આહ ! દેશમાં જો તે વેળાએ આ વીર માન-ત્યાગી જેવા ભાનીઓ પાંચ જગ નીકળી પડ્યા હોત ! પણ દુઃખી હિન્દુસ્તાનના નસીબનાં લેખાંજ જુદી દિશાએ લખાયાં હતાં. મુકમ્મદઅલીએ, એ ગડમથળમાં બહુ ખોયું. તનદુરસ્તી ખોઈ, મિત્રો ખોયા, સમય ખોયો, ચયન અને આરામ ખોયા. પણ પોતાની લોક પ્રિયતા ખોઈ તે એવી ખોઈ કે મરણ પર્યંત પછી મેળવી સત્તા નહિ; અને તે ધણી કાશિશો કર્યા છતાં.

ચહી રહીને, એ અપ્રિયતા ઉઠી વધતીજ ગઈ. મુસલમાનો ઉપરાંત હિન્દુઓમાં પણ પ્રસરી ગઈ, જ્યાં ત્યાં અને બધે બધ મુહમ્મદઅલી અળખામણા હતા; જ્યાં ત્યાં અને બધે બધ આજો અને ગાજો હતી.

ઝહિદે ગોશાનર્શિની મુજહે કાફિર સમજહા,
અવર કાફિર ચે સમજહતા હય, મુસલમાન હું મંચ !

કોઇએ સાથ ન દીધો તો ન દીધો પણ કોઇએ આ કીમતી રાષ્ટ્રીય સેવાનો સ્વિકાર મુખાં નહિ કર્યો. અને અફસોસ સહિત કહી દેવું પડે છે કે એ પણ ખરું છે કે આજ લગી પણ તેમની અજ્ઞ ગયલી એ કાશિશો ત્યે કોઇ જવાબદાર દેશ નેતાની આંખ ચોંટી નથી.

“ક્રામરેડ” અને “હમદ્દે” ને ફરીવાર જાગી કરવાનો મૂળ હેતુ પણ એજ પ્રયત્ન હતો વધુ પ્રચારના અને આગળ ધપાવવાનો હતો. તેમાં પણ તેઓ હજી વધુ ખોના અને હજી વધુ બદનામ થતા ગયા. અંતરના આત્માનો એ સવના પરિણામ રૂપ અત્યંત કુર હતો. તેમનો સ્વમન પ્રેમ તેમને જુનીજ દિશાએ લઇ ગયો. દેશમંદુઓએ જે નાવિ સ્વિકાર્યું તે દેશે ખોયું. એ ખોટનો માપ, આજની આઝાદીના પાણીતો અને પ્લાસીઓની મંચમાં આપણે હજી હોવાથી, આપણું નજ કાઢી સકીએ. ઇતિહાસ હજી ઘડાઈ રહ્યો છે ત્યાં તે આંખેની કે લખી કેમ સતાય ? ખચર નહિ સ્વિકારાયલી છતાં અને નહિ ફગેલી છતાં, એ પણ એમની ખિદમત્ હતી.

એજ અસહકારની ચળવળ દરમિયાન તેમણે જાચિઅઅં મિહલીયહ—મુસ્લિમ નેશનલ યુનિવર્સિટી અલીગઢ ખાતે સ્થાપી અને પોતે પણ એક શિક્ષક તરીકે ત્યાં કેટલાક સમય લગી કામ કર્યું.

એ પોતાની અલીગઢ કોલેજને, સરકાર સાથે અસહકાર નહિ કરવાની હઠ માટેનો તેમનો જવાબ હતો. આ હામ અને સાહસ માટે, પોતાની કોલેજ-માત્ર પ્રત્યે આવા ઉધાડા ખંડ અને આવી બે લગભગ ગુસ્તાખી માટે, પોતાના પુરાણા મુસ્લીમો, મિત્રો અને સહચરો તરફથી ઘણું સાંખવું ને સાંભળવું પડ્યું. તેઓ ઘણા વગોવાયા અને અપ્રિય થયા; ખુસુસન એટલા માટે કે અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીનો પાપ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીનો પણ હતો અને ત્યાં એવી કોઈ હરીફ સંસ્થા સ્થાપવાનું નામ પણ હેતું કે લેતું નહતું. મુહમ્મદઅલીની “જામિઆ” આવા વિરોધ અને ગયર્ અનુકુળ વાતાવરણમાં જીવી ગઈ અને ચમકી ઉગરી. તેને બે વર્ષ પછી વધુ વિકસાવવા અર્થે દિલ્લી ખસેડવામાં આવી. અને તે ત્યાં ખુબ ખુબ વિકસી. ઘણી આર્થિક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ થઈ ફળી. હજી ફળી રહી છે. તે વેળાના, દેશના તત્કાલીન ઇન્કિલાબ ને અંગે, દેશમાં “વરસાતના કીડાઓ” પેડે ઠેર ઠેર ફૂટી ઉગેલી બેશુમાર શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ કોરે રહી; ખીજી જવાબદાર-ગાંધીજીની ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી-સંસ્થાઓ પણ અનેક હતી અને એવીઓમાં, “જામિઆ” એક હતી. લગભગ એ સઘળી હતી ન હતી થઈ ગઈ, વિસ્મરણમાં અત્રોપ થઈ વિસરાઈ ગઈ. હવે થઈ કે ખુદ “ગુજરાત વિદ્યાપીઠ” હતુ પચુ છે. પણ “જામિઆ” કેટલાક નિઃસ્વાર્થિ સેવકોના શ્રમોને પ્રતાપે ખરા ધોરણ ઉપર કામ કરી રહી છે અને મુસ્લિમ હિન્દની નેક નામી પણ વધારી રહી છે અને સ્વતંત્ર તત્કાલીન ધોરણનો માર્ગ પણ દેખાડી રહી છે. અને એ અલીગઢ કે દેવમંદ કે નદવહ કે અન્ય કોઈ પણ તત્કાલીન સંસ્થાને કનડયા કે આડે આવ્યા વિના. અસ્લાહ પાકે એને અગળ અમે

આગળ ધપાવો ! આમીન-કે અમારા મહુમ નેતાની એ ઉત્તમોત્તમ આદગાર, તેમનું સૌથી વધુ મુનાસિમ સ્મારક છે અને રહેશે. હિન્દીઓ કે મુસ્લિમો ખીણું ગમે તે કરે તોય અને કંઈ નહિ કરે તોય. અશ્લાહ અંકબર ! પોતાનું સ્મારક પોતેજ કરી ગયા.

“મવલાનાઓ” અને “મિસ્તરો” ના મિલનની નોંધ ઉપર લેવાઈ ગઈ. તેના સુંદર અને નેક પરિણામ ઉપર ટીકા થઈ ગઈ. “મિસ્તરો”ના દિયાનત પ્રત્યેના અને “મવલાનાઓ”ના સિયાસત પ્રત્યેના આકર્ષણનું એકજ સુંદર ઉદાહરણ, કરાંચીના યાદગાર કેસમાંથી મળે છે. તેના છ અપરાધીઓમાંના એકજ-શ્રોશંકરાચાર્યજી-હિન્દુ હતા અને તેમને છેડી મુકવામાં આવ્યા હતા. ખીજા ડો. સયપ્રદીન સાલગ કિચ્લુ, ઇસ્કના તેવાજ અપરાધના પુનરાવર્તન માટે આજે પાછા કચ્છમાં સડી અને સખડી રહ્યા છે. (અશ્લાહ એ મઝહુમને સખ અત્તા કરો ! અમીન.) બાકીના ચારમાં બે અહમદો, હુસયન અને નિયાર તથા બે અલીઓ. શવકત અને મુહમ્મદ હતા. કહેવાની ઝુરત નથી કે પહેલા બે “મવલાનાઓ” હતા અને પાછલા બે “મિસ્તરો” હતા. મુસલમાન સિપાહીઓ પોતાની આસ્થા અને માન્યતાને ભોગે, પોતાને અનંતકાળના જહનમ વાસીઓ બનાવી દેવાના જોખમે-વીસ વીસ પચ્ચીસ પચ્ચીસ રૂપરડીના કે તેથી વધુના માસિક પગારે બંધાઈ—મુસ્લિમ પ્રદેશો સર કરવા અને પોતાના ધર્મબંધુઓને કાં મારવા કાં તેમને હાથે મરવા જવા બંધાયલા છે કે નહિ એ ગંબીર દીની સિધ્ધાંત અને સવાલ, એ કેસનું કારણ હતું.

હઝરત મવલાના હુસયન અહમદ અને મવલાના નિયાર અહમદના ભોગા ધર્મજ્ઞાનના, અને મેસર્સ શવકતઅલી અને મુહમ્મદઅલીના

જોગા રાજદારી ભાનના, વફાદાર અને નિડર સહકારે મુહમ્મદ અલીની અળોડ શૈલિ અને વાણીદારા છડેચોક અદાલતની ભરસામાં— તેમજ દેશ આખાના કાનો સમક્ષ— આત્મા અને ધર્મની આજાદીની એ ગંભીર ગુંચો દેવી રપટતાથી ઉઠેલા તે, હિન્દી આજાદીના ઇતિહાસનું એક કિર્તિવંત પ્રકરણ છે. તે ક્યારે લખાશે ત્યારે સોનેરી અક્ષરેજ લખાવું જોઈશે. એ પણ આપણા એ વીર અમીરની એક ખિદમત હતી.

દિલ્હીની યુનિટી કોન્ફરન્સ, દિલ્હીની એલ પાર્ટીઝ મુસ્લિમ કોન્ફરન્સ, લાહોરની ખિલાફત કોન્ફરન્સ, કલકત્તાની મુસ્લિમ લીગની એક વગયરહમાં તેમના ખિદમત-ફાળાઓ ઉપર, સ્થળ સંક્રાંત્યને કારણે, અહિંટીકા કરી સકાતી નથી. અને તેવીજ રીતે, મુસ્લિમ પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓની મહકહ મુકર્રમહમાં, સુલતાન ઇબ્ને સુઉદે ગોઠવેલ પરિષદમાં તેમણે લજવેલ અગ્રયનો ભાગ પણ અડક્યા વિનાજ પડતો મુકવો પડે છે.

ચાલુ અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં મુહમ્મદ અલીનો વિરોધ ધણી રીતે હૃદયદ્રાવક હતો. મહાત્મા ગાંધીજી, મવલાના અબુલકલામ, ડૉ. અનસારી, ડૉ. કિચ્લુ, મવલાના અફરહમુદક, મવલાના અબ્દુલમાજિદ, મુફતી કિશવતુલ્લાહ, મવલાના હુસયન અહમદ, પંડિત મોતીલાલ, પંડિત જવાહિરલાલ વગયરહ, વગયરહ અનેક ગઠ કાલના અગ્રત મિત્રો, આદર્શ રશીકો અને કવમી તથા મુદકા ખિદમત-સહચરો સાથે તેમના તીક્ષણ મતભેદો, દેશ માટે કેટલા શોચનીય છે તે કહેવાની જરૂરત નથી. ચાલુ ચળવળમાં જો તેઓએ જોડાયા હોત તો તે કેટલા અનંદનો પ્રસંગ થાત. પણ કૌતુક એ

મિત્સની ખંડણી-અચતુષ્કાહનો તુહફો

મુ.હમ્મદ.અલી

જીવન-સાર
અન
ચરિત્ર-ચતાર

મિત્સના પ્રિન્સ મુહમ્મદઅલી પાશાએ મવસાનાના જનાજા ઉપર મુકેલ, કબ્રખતુહફો
સાદીફના ગિલાફનો દુકાનો, યદરાહમના મુફતી સાહુબ અતે મવસાના શાંવકત અલી, તે
પાસીને ઝીભા છે. મરિજદે કમરનું ભરતકામમાં ગુંધાયલું. જિવ તેમાં સાદે નગરે પડે છે

મહિન્દ્ર ઉમર આગળ

સુ.હરમદઅલી

અવન-સાર
અને
ચરિત્ર-ચિતાર

મહિન્દ્ર ઉમરનું છત્રીસ એકરનું વિશાળ આગળ, મહન મેદનાથી રીકારિક ભરાઈ
ગયું હતું. જનાઓ નમો ઝ માટે મહિન્દ્રે અંકસા તરફ જઈ રહ્યા છે.

થયું કે, ગઈ કાલના એ મિત્રોથી આજે તેમનું મુખાલીફ થયું, ગઈ કાલના હડહડતા દુરામનો માટે આજના મિત્રો બની બેસવું થઈ ગયું. જો કે એ એક ઉધાડો ઢોંગ હતો. મુહમ્મઅલીને નમસ્તબંદીમાં દસાવનારાઓ અને જોલમાં જોઈ પુરા થનારાઓ, નવકર શાહીના પગાર વિનાના ચોમદારો અને નવકર શાહીની “હા” માં “હા” ભરનારાઓ, મુહમ્મઅલીના મિત્ર કેવા ? ખરેખર, તે એક કૌતુક માત્ર હતો; નર્મો ઢોંગ હતો, બીજું કશું નહિ.

સાધમન કમીશનનો—અને એક ગંધાન સિવા બીજા લગભગ સર્વેસ ખ્રિદ્દિશનો—બાયકૉટ કરનાર મુહમ્મઅલી જ્યારે રાઉન્ડ ટેમલમાં જવા તૈયાર થયા—મરણુતોલ બીમારીની દશામાં તૈયાર થયા—ત્યારે પુરાણા મિત્રો ઉપર જાણે તે, એક વધુ ફટકો હતો. અમે તેવા મતભેદ હાથ, થણુ આ શું ?

જિસકો હો દીનો દિલ અઝીઝ,

ઉરકી ગલીમેં જાએ કયું ?

નો કહેનાર આ ક્યાં, કોની “ગલી”માં જઈ રહ્યો છે ? મરીબ ઉપર શી શી શંકાઓ, અઈ, પુહતાનો ઠોકાયાં. આજો અને ગાજો અપાઈ—

આ લખનાર વિશ્વાસપાત્ર સાધનો ઉપરથી કહી સકે છે કે, મુહમ્મઅલી “ગોળમેઝ” માં કે વિક્લાયત નહતી જવા માગતા. તેમને પોતાના મરણુની આગલી હતી અને છેલ્લી પળો શાન્તિમાં ગુઝારવા આહતા હતા. પરંતુ શવકતને પ્રેમ તેમના અંતર નિશ્ચયને કટાવી સકે. એકલી શવકતની જ હા મુહમ્મઅલીને હરાવી સકે એવી હતી. અને તેણે જ કરવાનું કર્યું. તેઓ કયુલ થયા, પરંતુ વારંવાર કહેતા હતા કે—

“શવકતભાષકો યે કયા હો ગયા હય, કે સમજહાય નહીં સમજહતે.”
અયસી હાલતમે મુજહે ધસીટે જાય રહે હંય.”

પરંતુ જે થયું તે સારા સાફજ થયું. ગોળમેઝમાં તેમનું બાપજી, તેમના સૌથી સરસ બાપજી તરીકે નહિ, પરંતુ સૌથી યાદગાર બાપજી તરીકે લાંબા કાળ લગી યાદ રહી જશે. એ પરિપક્વના ડઝનો બાપજીમાં તે, હિન્દી પક્ષ તરફનું સૌથી સુંદર અને સૌથી વધુ રોકડીકું હતું તેમાં. તો બે મત છેજ નહિ. પોતાના મુઠક અને પોતાની મિશ્રત માટેના એ છેલ્લા વારસામાં તેમણે પોતા પ્રત્યેના પોતાના ગમ કાલના મિત્રો અને આજના મુખાલિફોના તેમજ ગમ કાલના મુખાલિફો અને આજના મિત્રોના સઘણા બ્રમોનું સ્પષ્ટ ખંડન કરી દીધું. “અમે કો ના પ્રતિનિધિ છીએ તે અમે જાણતા નથી.” “આ પરિપક્વ નિષ્ફળ નીવડી તો હિન્દુસ્તાન ગયુંજ જાણુને.” હિન્દુ-મુસલમાનોને માંહે માંહે લડાવીને હવે હિંદમાં રાજ્ય કરવાના દહાડા ગયા.” એક અલ્લાહ સિવા હું કોઇ અન્યની સત્તા કે રાજ્ય સ્વિકારતો નથી.”

“ત્રીજા જયોર્જ અમેરિકા ગુમાવ્યું, પાંચમો જયોજ હિન્દ અચ્ચાવશે એવી આશા રાખું છું.” “કાં મને મ્હારા દેશની આઝાદી આપો કાં તમારા દેશમાં કપર! કારણકે એક ગુલામ દેશમાં જીવવા કરતાં એક આઝાદ દેશમાં મરવું હું વધારે પસંદ કરું છું.” “જો હું આઝાદી વિના હિંદ પાછો ફર્યો તો જાણુને કે હું ખરેખર તેમની સાથેજ રીધો ઉભો રહીશ જેમની સાથે આજથી દશ વર્ષ ઉપર હતો.”

વર્ષો લગી મુહમ્મદઅલીને ગાળો ભાંડી ભાંડી હવે એકાએક તેમની ઉપર પ્રેમના ઉભરા કાઢવામાં આવેલા.

ટોડીઓ, પદ્મિ પૂજકો, ખિતામ શોધકો, શરીઓ અને શકાઅનેક
આને માટે શું કહે છે ? કાં તેમણે પોતાનો દંભ અને ઢોંઢ સ્વિકાર્યેજ
છુટકો કાં પોતાના રાજ્યધારી રંગ અને ઢંગ બદલ્યેજ આરો ! રાઉન્ડ
ટેબલમાં જવાને બદલે જો તેઓ જેલ ગયા હોત ત્યારે આ ઉભરા
કદય નહિજ ઉભરી પડ્યા હોત. કારણકે અગાઉ જેલ
ગયા હતા ત્યારે આ પ્રેમ ઉભરા નહતા અને અગાઉ
નઝરમંદ થયા હતા અને આખો દેશ છોડવા ઉમો થયો હતો ત્યારે
આ ખુશામદીઆ ચુપજ ન હતા, ન છુટે એમ પણ ઇચ્છતા હતા.

હા, ગઈ કાલના મિત્રોએ તો એ ભાષણમાં પુરાણ
ખીર પુનઃ સુંઘી લીધું; તેમાંથી પ્રેરણા લઈ વધુ ત્વરાએ
મન્નિજ ખોળવા કામે મંડી ગયા. તેમણે જોઈ લીધું કે જે
તેમનો હતો તે તેમનોજ રહ્યો અને તેમના તરીકે મર્યો. મતભેદો હતા
તે ક્ષણિક હતા. આદર્શ-ભેદો ન હતા. તેઓ તેના આત્માને સત્તામ
કરે છે અને હાર્દિક માન અને પ્રેમની અંડણીઓ આપે છે.
આઝાદીના અને સ્વમાનના તેના આદર્શો ક્ષણભ્રમમાં લીન રહી, જે
સેવામાં તેણે જન કુર્માન કર્યો તેજ સેવામાં પોતે પણ
જીવ હોમી દેવા તત્પર રહી નેઓ, તેની સુંદર યાદ ઉગવી રહ્યા
છે. કૃત્યમિત્ર યા ઉત્તિજઅમસાર ! અત્રાહ તેને પોતાની રહમતની
નવાઝો ! તેના કુટુંબજનો અને તેના ખરા પ્રેમીઓને તેની જુઝાઈને
લખ તથા એ સપ્તનો અજ અતા કરો !

નિદાએ મિલ્લત

ના કાવ્ય-કુજમાં ઉદું-દુન્યાના ઉત્તમોત્તમ
કવમી અને મુલ્કી શાઈરોની ૪૪ મશાહૂર
અને મનહર નજમોનો સાગર સમેટી
ભરવામાં આવ્યો છે.

૬ સુંદર ફેાટાઓ સહિત

કીમત માત્ર ત્રણ આના (પોસ્ટ મહિત)
સંગ્રહક:-નાદી પ્રકાશક:-એમ. એફ. સૈયિદ
ભાગાતાલાખ રોડ, સુરત.

મવસાના

મુ. હમ્મદ અલી

કવિ પણ હતા, તેમની કાવ્ય પ્રસાદીઓ લગભગ સઘળી ફિરંગી કમ્પેમાંજ લખાયલી છે. વક્તા તરીકે જોમ તેઓ હર હમેશ તાઝા, અજોડ અને આશાવાદી હતા. તેમ શાઈર તરીકે પણ તેઓ તેનાથીયે વધુ તિક્ષણ અને મનહર છે.

કવમી અને મુલકી જગૃતિના એ કાવ્ય-પાઠો મારે વાંચો-

કેદીના કાવ્યો

ગુજરાતી લિપિયાન્તર અને ગુજરાતી ભાષાન્તર

ઉપયોગી અને રસીલી પ્રસ્તાવનાઓ સહિત

કીમત—૬ આના.

એમ. એફ. સૈયિદ

ભાગાતાલાખ, સુરત.

